

TARİHÇİLİK ve DÖNGÜSEL TARİH FELSEFESİ BAĞLAMINDA BİRÛNÎ'NİN "FİHRİST" ADLI RİSÂLESİ ve ÇEVİRİSİ

Abdullah DUMAN (*)
Ramazan ALTINAY (**)

Özet

Bîrûnî, Ebû Bekir er-Râzî ve eserleri konusunda Fihrist adlı bir risâle kaleme almıştır. Bu makalede Fihrist, tarihçilik açısından değerlendirilecek ve daha sonra risâlenin Türkçe çevirisi sunulacaktır.

Bu risâle genel olarak tıp tarihi üzerinedir. Risâleyi Türkçeye çevirmemizin amacı ise, tarih metodolojisi ve felsefesi konusunda önemli bilgiler içermesidir. Öncelikle, Bîrûnî'nin modern bir tarihçi olduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Daha sonra ise, Bîrûnî'nin Müslümanlar arasında tarih felsefesinin temellerini kuran ilk tarihçi olması gerektiği izah edilmeye gayret edilmiştir. Bize göre Bîrûnî, İbn Haldun'da var olan tarihçilikle ilgili birçok bilimsel yaklaşımın ve döngüsel tarih anlayışının İslâm toplumundaki ilk düşünürüdür.

Anahtar Kelimeler: Bîrûnî, Fihrist, Ebû Bekir er-Râzî, İbn Haldun

According to Historicism and Philosophy of Cycle History an Article of Bîrûnî Called Fihrist

Abstract

Bîrûnî wrote an article called Fihrist on Abu Bakr al-Razi and his works. In this article, Fihrist would be evaluated according to historicism, and then it would be translated into Turkish.

This article is generally about medical history. The reason why we have tried to translate it is that it has a lot of account about methodology and philosophy of history. At first, it has been tried to be explained that Bîrûnî is as modern historian. Secondly, it has been tried to be explained that Bîrûnî must be remembered as the first historian who structured the basis of philosophy of history among Muslims. According to us, Bîrûnî is the first distinguished thinker among Muslims to deal with cycle history and many scientific approach which has generally existed at Ibn Khaldun.

Key Word: Bîrûnî, Fihrist, Abu Bakr al-Razi, Ibn Khaldun

*) Dr., Yüzüncü Yıl Üni. Fen-Ed. Fak. Tarih Bölümü.
(e-posta: abдуман@yyu.edu.tr)

**) Dr., Yüzüncü Yıl Üni. İlahiyat Fak. İslam Tarihi.
(e-posta: raltinay@yyu.edu.tr-ramazanaltinay1965@hotmail.com)

Giriş

Ülkemizde tarih metodolojisi ve felsefesiyle ilgili çalışmalar, siyasi ve sosyal tarih alanındaki çalışmalara oranla yeterli değildir. Bilindiği gibi felsefe ve tarih felesefesi sistematik olarak daha çok Batılılar tarafından çalışıldığından bizdeki çalışmaların çoğu bunların çevirilerinden ibaret kalmaktadır. Bu alanda orijinal çalışmaların az oluşu, kendi kültür ve bilim dünyamızda var olan tarih düşüncesinin zenginliğinin ortaya konmasını da olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle, geriye doğru gittiğimizde, İbn Haldun dışındaki tarih üzerine düşünen İslâm âlimleri ve görüşleri pek bilinmemektedir.

Tarih felsefesi kavramı her ne kadar Volter tarafından 18. yüzyılda ilk defa kullanılmışsa da¹ gerek Doğu'da ve gerekse Batı'da tarihin ne olduğu üzerine düşünen ve yazan düşünürler antik çağlardan beri var olmuştur. Bilindiği gibi İbn Haldun ortaya koymuş olduğu tinsel/tarihsel alanla ilgili görüşleriyle sosyal bilimlere ve tarih felsefesine alanında önemli bir dönüm noktası teşkil etmektedir. İbn Haldun'un "Umrân İlmi" diye belirtip toplumsal örgütlenme biçimlerini, toplumsal grupları, kurumları, egemenlik çeşitlerini, mülkiyet ilişkilerini, ekonomik düzenleri vb. ele aldığı konulardaki düşünce tarzı ve seviyesinde filozofların Batı'da ortaya çıkışı 18. yüzyılda Vico ile başlar². Bu yüzden Batılılar, İbn Haldun'un yüzyıllar öncesinde geliştirmiş olduğu bu düşünceleri sayesindeki büyüklüğü karşısında hayranlıklarını gizleyememişlerdir. Ancak Batılılar ve tarih felsefelerini onlardan alanlar *Mukaddime*'sinde, "yepyeni bir yol ve metot takip ettiğini"³, "kaidesi ve yöntemlerinin kendisi tarafından icat edildiğini", "bu ilmin yeni bir icat ve yeni baştan kendi tarafından icat edilmiş bir ilim olduğunu sandığını", "Tanrı'nın mahlukatından kimsenin bu anlamda söz söylemiş olduğunu bilmediğini"⁴ belirttiği ifadelerinden İbn Haldun'u kendi kültür evreninin halefsiz ve selesiz tek temsilcisi olarak kabul etmişlerdir. Halbuki bilimde sıçrama düşüncesi bilimsel görülmemektedir. Çünkü yukarıdaki ifadelerin sahibi İbn Haldun, bu söylediklerinin hemen arkasından aynı zamanda şunları da eklemektedir: "Bizden önce gelenler bundan gaflet mi etmişlerdir? Yalnız selefler hakkında bu zanna kapılmak da doğru değildir. Onlar, bu ilme dair kapsamlı bir eser yazmış olabilirler. Fakat bu eser bizim elimize geçmiyebilir"⁵. Bu sebeple, İbn Haldun'un tarihsel/tinsel alandaki bu düşüncelerini sistematize etmeye götüren kaynaklarının var olabileceğinin araştırılması düşüncesi meşrû ve bir o kadar da gereklidir. Bize göre onu bu konularda besleyen düşünürlerimiz şüphesiz vardır. İşte bu düşünürlerden biri, Bîrûnî'dir.

Bu çalışmada, Bîrûnî'nin *Fihrist* adlı risâlesini değerlendirerek, hem onun tarihçilik ve tarih felsefesi açısından önemini ve hem de İbn Haldun'un ondan dolayı da olsa etkilenmiş olabileceğini ortaya koymaya çalışacağız. Ancak, Bîrûnî'nin Ebû Bekir er-Râzî ile ilgili risâlesinin değerlendirme ve çeviri kısmına geçmeden önce, gerek Bîrûnî ve

1) R.G. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, (trc. Kurtuluş Dinçer), Ankara 1996, 31.

2) A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, İst. 1985, 161-162; Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, İst. 1996, 30.

3) İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed (733-1334/808-1406), *Mukaddime*, I-III, çev. Zakir Kadîrî Ugan, İstanbul 1988, I, 11.

4) İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Ugan, I, 91.

5) İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Ugan, I, 91.

gerekse Râzî'nin hayatı ve bilimsel yönleri hakkında bilgi vermekte yarar görüyoruz. Önce risalenin yazarı Bîrûnî'den başlayalım.

Bîrûnî (362/973 - 443/1051)

Kendi ifadesine göre, 362/973 yılında Harizm'de doğmuş olan⁶ Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî el-Harizmî'nin⁷ vefat tarihi tartışmalıdır. Ancak vefatının 443/1051 olarak kabul edilmesi şu andaki bilgilere göre daha uygun görünmektedir⁸.

Bîrûnî'nin doğduğu dönemde Harizm, doğu ve batı olmak üzere Sâmanoğulları Devleti'ne bağlı iki valilik tarafından paylaşılıyordu. Doğu Harizm, merkezi Kass olmak üzere, Harizmşâhlar tarafından yönetilirken, merkezi Cürcâniye/Gürgenç olan Batı Harizm, Me'mûnoğullarının idaresi altında idi⁹.

Bîrûnî'nin, Harizmşâhların himayesine nasıl girdiği belli değildir. Ancak o, Harizm'de doğduğunu belirtmektedir¹⁰. Diğer taraftan, 380/990'da Harizm'in enlem ve boylamını belirlemek için çalıştığını¹¹, 385/995'de Harizm yakınlarındaki Ceyhun nehrinin batısındaki Buşkana köyünün ölçüleriyle uğraştığını ifade etmektedir¹². Bu kayıtlarından, Harizmşâhlar ve Me'mûnîlerin 385/995'de yaptıkları savaşa kadar onun, Harizm'de yaşadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca çocukluğunda Harizm sarayına ilaç getiren Türkmen bir ihtiyarla konuştuğunu hatırladığını belirtmesi¹³, 17-18 yaşlarında enlem

- 6) Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, "Makâle fi Hikâyeti Ehli'l-Hind fi İstihracî'l-Umr", Neşr. Z. V. Toğan, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi Eki*, İstanbul 1954, I, 16b; Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, *Tahdîdu Nihâyâtü'l-Emâkin li Tashîhi Mesâfâtü'l-Mesâkin*, Thk. ve Neşr. Muhammed Tavid Tancî, Ankara 1962, h.
- 7) Bîrûnî'nin künyesi müellifler tarafından genelde, Ebû Reyhân el-Müneccim el-Bîrûnî, Muhammed b. Ahmed Ebû Reyhân el-Bîrûnî el-Harizmî, Ebû Reyhân Müneccim el-Bîrûnî, Üstâd Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî şeklinde kaydedilmektedir. Kendi eserlerinin üzerinde de künyesi, Ebû er-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî olarak yazılmasına rağmen, *Tahdîd Nihâyâtü'l-Emâkin li Tashîhi Mesâfâtü'l-Mesâkin* adlı eserinde küçük bir farklılık dikkatimizi çekmektedir. Bu eserin üzerinde nisbesi, *Bîrûnî* olarak değil *Beyrûnî* şeklinde kaydedilmiştir. Bu bilgiler için bkz. es- Sem'ânî, Ebî Sa'd Abdî'l-Kerîm b. Muhammed İbn Mansur et-Temîmî, *el-Ensâb*, Takdîm, Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1988, I, 429; İbnü'l-Esrîr, İzzeddin el-Cezerî, *el-Lubâb fi Tehzîbi'l-Ensâb*, Beyrut bty., I, 197; İbn-i Ebi Usaybia, Müveffiküddîn Ebu'l-Abbâs Ahmet b. el-Kâsım Halife b. Yunus es-Sa'dî el-Hazrecî, *Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etibbâ*, 459; Kâtip Çelebi, el-Mevlâ Mustafa b. Abdillehi'l Kostantînî/Hacı Halife, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübü'l-Fünûn*, Beyrut 1990, VI, 65ve II, 9; Salih Zeki, *Âsâru Bâkiye*, İstanbul 1921, I, 169; Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Hüseyin Hatemi, İstanbul 1994, 268; Z. Velidi Toğan, "Bîrûnî", *İA.*, Eskişehir 1997, II, 635; Aydın Sayılı, "Bîrûnî", *Belleten*, Ankara 1949, XIII, 53; Günay Tümer, "Bîrûnî", *DİA.*, İstanbul 1992, VI, 206; Bîrûnî, *Tahdîd*, h.
- 8) Bu tartışmalar için bkz. Abdullah Duman, "Bîrûnî", *Türkler*, Ed. H. Celâl Güzel, Ankara 2002, V, 662 vd.; Abdullah Duman, *Bîrûnî ve Tarihçiliği*, (Basılmamış Doktora Tezi), EÜSBE., Kayseri 2002, 13 vd.
- 9) İbnü'l-Esrîr, Ebu'l-Hasen İzzeddin Ali b. Ebî'l-Kerem, *el-Kâmilî'l-Tarih*, Beyrut 1979, IX, 108; Günay Tümer, *Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslâm Dini*, Ankara 1986, 49.
- 10) Bîrûnî, *Hakâyet-i Ehli'l-Hind*, 16b; Bîrûnî, *Tahdîd*, Tancı Neşri, h.
- 11) Bîrûnî, *Tahdîd*, 249; Bîrûnî, *The determination of Coordinates of Pozitions for the Correction of Distances Between Cities*, çev. Jamil Ali, Beyrut 1967, 213.
- 12) Bîrûnî, *Tahdîd*, 246; Bîrûnî, *The determination*, 211.
- 13) Bîrûnî, *Kitâbü'l-Cemâhir fi Ma'rifeti'l-Cevâhir*, Haydarabat 1355, 204-206; Toğan, "Bîrûnî", *İA.*, II, 636; Tümer, "Bîrûnî", *DİA.*, VI, 206; Arslan Terzioğlu, *Gazneliler Devrinin Büyük Türk Alimi Al-Bîrûnî (973-1051)*, İstanbul bty. 357.

hesaplamaları yapabilecek seviyede bilgi donanımına sahip olması, saray eğitimi ve terbiyesiyle büyüdüğünü düşünmemize zemin hazırlamaktadır.

Harizmşâhlar ve Me'mûniler arasında yapılan savaştan sonra Harizm'e Me'mûniler hâkim olmuş¹⁴, Bîrûnî ise bu hadiseden sonra, ana vatanım dediği Harizm'i terk ederek Ziyârlilerin başkenti Cürcan/Gürgen'a gitmiş ve Kâbûs b. Veşmgîr'in hizmetine girmiştir¹⁵. Bîrûnî'nin, Kâbûs'un sarayına tam olarak ne zaman geldiği konusu açık değildir. Kendisi, Harizm sarayından ayrıldıktan sonra bir müddet Rey'de bulunduğunu, burada her yönden perişan bir halde olduğunu belirtmekle beraber, süresi konusunda bir ipucu vermemektedir¹⁶.

Kayıtlardan, Bîrûnî'nin tekrar Cürcaniye/Gürgenç'e dönünceye kadar Kâbûs'un hizmetinde rasat faaliyetlerini ve ilmî çalışmalarını devam ettirdiğini, hatta ay tutulmasını gözlemlemek için 387/997 tarihinde Harizm'e geldiğini öğreniyoruz¹⁷. Yine onun burada kaldığı süre içinde, Kâbûs'a kitap affettiğini¹⁸ ve onu övdüğünü¹⁹ ancak katı kalpliliğinden ve sert mizacından hoşlanmadığını anlıyoruz²⁰. Bu sebepten Me'mûn b. Muhammed'in 387/997'de vefatıyla Cürcaniye/Gürgenç'de Harizm tahtına geçen oğlu, Ebu'l-Hasen Ali b. Me'mûn'un, 400/1009'da davetini değerlendiren Bîrûnî Harizm'e dönerek Me'mûnoğulları'nın (385-408/995-1017) hizmetine girmeyi tercih etmiştir²¹. Ebu'l-Hasen Ali b. Me'mûn'un aynı yıl ölmesiyle tahta çıkan kardeşi Ebu'l-Abbas Me'mûn b. Me'mûn'un da Bîrûnî'ye iltifat ettiğini, onu koruması altına aldığı görüyoruz²². Ayrıca Bîrûnî'nin ifadelerinden de Ebu'l-Abbas'ın kendine çok iyi davrandığı, çalışmalarına zemin hazırladığı anlaşılmaktadır²³. Bu dönem içerisinde Harizm sarayında çalışmalarına devam eden Bîrûnî, burada devrinin ileri gelen bilgilerinden bazılarıyla tanışma ve bilimsel meseleleri tartışma imkânı bulmuştur. Ebu sehl İsa el-Mesîhî, Ebu'l-Hayr el-Hammâr, Ebu Nasr Mansur b. İrâk ve İbn-i Sînâ bunlardan sadece bir kaçırdır²⁴.

Sultan Mahmud'un, Harizm bölgesini, 408/1017'de fethetmesine kadar Cürcaniye/Gürgenç'te kalan Bîrûnî'nin bu tarihten itibaren vatani, Gazneliler devletinin başken-

14) İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 107-108; Togan, "Bîrûnî", *İA*, II, 637; Tümer, *Dinler*, 49.

15) Ziyârliler, 315-470/927-1077 yılları arasında Cürcan, Gilan, Taberistân ve Kûhistân'ın hakimiyetini ellerinde bulundurmuşlardır. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 139-141; Bîrûnî, *Tahdîd*, 110; Bîrûnî, *The determination*, 78; Salih Zeki, I, 170-73.

16) Bîrûnî, *Âsârü'l-Bâkiye ani'l Kurûni'l Hâliye*, Tah. Eduard Sachau, Leibzig 1973, 338; Bîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, çev. Eduard Sachau, Frankfurt 1984, 337.

17) Bîrûnî, *Tahdîd*, 250; Bîrûnî, *Determination*, 214-215.

18) Bîrûnî, *Âsârü'l-Bâkiye*, 3-4; Bîrûnî, *The Chronology*, 2-3; Togan, "Bîrûnî", *DİA*, II, 639; Terzioğlu, 362; F. A. Shamsî, "Abû Al-Râihân Muhammad İbn Ahmad Al-Bayrûnî", *Al-Bîrûnî Commemorative Volume*, Karachi, Hamdard National Foundation, 1979, 269.

19) Bîrûnî, *Âsârü'l-Bâkiye*, 3-39-135-362; Bîrûnî, *The Chronology*, 1-2, 47, 131, 365; D. J. Boilot, "Bîrûnî", *Encyclopedia of İslâm*, London 1960, I, 1236.

20) Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh, *İrşâdü'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edîb-Mu'cemu'l-Übdebâ*, Matbaatü Hindiyeye, 1930 byy., VI, 312-313.

21) Yâkût, *İrşâd*, VI, 309 ve 312; Togan, "Bîrûnî", *DİA*, II/637.

22) Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Kâtip el-Beyhakî, *Tarihu Beyhakî/Tarihu Mesûdî*, Tas., Saîd Nevisî, Tahran 1326, II, 812; Yâkût, *İrşâd*, VI, 309, 312; Togan, "Bîrûnî", *DİA*, II, 637.

23) Yâkût, *İrşâd*, VI, 309, 312.

24) Bîrûnî, *Âsârü'l-Bâkiye*, 184-185; Bîrûnî, *The Chronolog*, 167; Salih Zeki, I, 172; Tümer, *Dinler*, 54-55; Abolhasan Dehken, "Geographical Places Visited By Al-Bîrûnî", *Al-Bîrûnî Commemorative Volume*, Karachi 1979, 455.

ti olan Gazne şehridir. Sultanla beraber Gazne'ye giden Bîrûnî, çalışmalarını burada sürdürmüş²⁵, yine Sultan'ın sağladığı destekle Hindistan'a giderek bu ülkenin bilim ve kültürünü inceleme imkânı bulmuştur. Gazneli Mahmud 421/1030'da vefat ettiğinde, yerine geçen oğlu Mes'ûd (422-432/1030-1040) onu, babası gibi himayesi altına almış ve kendine her türlü imkânı sağlamıştır. Mes'ûd'un vefatıyla tahta geçen oğlu Mevdûd (432-441/1040-1048) tarafından da korunan ve desteklenen Bîrûnî, Gazne'de vefat etmiştir²⁶.

Sarton tarafından bütün zamanların en büyük bilim adamlarından birisi olarak kabul edilen²⁷ Bîrûnî, döneminin bütün gözde bilim dallarıyla uğraşmış, coğrafya, tıp, matematik, astronomi, fizik ve madenlerle ilgili eserler takdim etmiştir. Hint bilimi, din ve kültürünü araştırarak *Tahkîk-u Mâ li'l-Hind* adlı eserini yazan Bîrûnî, aynı zamanda antropoloji ilminin de kurucusu olarak değerlendirilmeyi hak etmektedir. Öyle ki İslâm dünyasının antropologlarından Ekber S. Ahmed, onu hem antropolojinin babası unvanını almaya layık ve hem de günümüzün en üstün standartlarında gerçek bir antropolog olarak görmektedir²⁸.

Bîrûnî'nin çok önemli görüşler ortaya koymuş olduğu bilim dallarından birisi de tarihtir. Bu ilim dalında o, biraz sonra inceleme konusu yapılacak ve tercümesi sunulacak risâlesi ele alınırken de ortaya konulmaya çalışılacağı üzere, İbn Haldun'a öncülük edebilecek düşüncelere sahiptir.

Bîrûnî'nin yaşadığı 10. ve 11. asra kadar İslâm tarih yazıcılığında rivayetçi anlayışın ön planda olduğunu, bu tutumun uzun süre tarih çalışmalarını etkilediğini görmekteyiz. Bu metoda göre tarih kitaplarında haberler ravi zinciri ile birlikte nakledilmiştir. Tarihçiler metinden çok senetle ilgilenmişler ravilerin güvenilirliğini sorgulamışlardır. Kendilerine ulaşan haberleri aynen aktarmayı tercih etmişlerdir. Bu dönemde olayları birleştirerek yorumlama, senteze gitme veya tenkit süzgecinden geçirerek nakletme gibi bir metod görmemektediriz.

Yorum, sentez, tahlil ve tenkide dayalı tarihçilik anlayışını 1332-1406 yılları arasında yaşamış olan İbn Haldun'la başlatmak gelenek haline gelmiştir. İbn Haldun *Tarih*'ine yazmış olduğu *Mukaddime*'sinde bu metodun felsefesini yapmakta, örnekler takdim etmektedir. Bununla birlikte İbn Haldun'da bulduğumuz kadar ayrıntılandırılmamış olsa da bu metodun ilk örneklerini kendinden tam üç buçuk asır önce yaşamış olan Bîrûnî'ye kadar götürebiliriz. Bîrûnî'nin tarihle ilgili eserleri elimize ulaşmamış olsa da, gün ışığına çıkmış olan diğer eserlerinde yorum, sentez, tahlil ve tenkide dayalı tarihçiliğinin örnekleri dikkatimizi çekmektedir²⁹. Nitekim birazdan ele alacağımız risalesi bunların güzel örneklerinden biridir.

25) İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 264-265; Beyhakî, II, 826; Yâkût, *İrşâd*, VI, 311-312; Salih Zeki, I, 172; Togan, *Bîrûnî*, *DİA.*, II, 637; Dehken, 455. Bîrûnî'nin Gazne sarayına gelişi ve Sultan Mahmud'la olan münasebeti hk. Bkz.: Hanefi Palabıyık, "Gaznelilerde İlmî Faaliyetler", *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: I, S. 1, Ocak-Haziran 2001, 62-64.

26) Yâkût, *İrşâd*, VI, 308; Togan, "Bîrûnî", *DİA.*, II, 639; Boilot, "Bîrûnî", *El.*, I/1236-1237; Tümer, "Bîrûnî", *DİA.*, VI, 207-209.

27) George Sarton, *Introduction to the History of Science*, Newyork 1975, 707.

28) Ekber S. Ahmed, *İslâm ve Antropoloji*, İstanbul 1995, 105-106.

29) Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Duman, *Bîrûnî ve Tarihçiliği*, 196 vd.

Bîrûnî'nin haberlerin sıhhati ile ilgili birkaç metodundan bahsetmek mümkündür. Ona göre haberler, sıhhatine itimat edilen bir kaynak yoluyla geliyorsa³⁰, galip zanna göre güvenilirlik şartlarına sahipse³¹ veya birçok ravi veya kaynakla geliyorsa kabul edilebilir³². O'nun kendine ulaşan haberleri kabul konusundaki ölçütlerinden bir diğeri farklı kaynaklarla gelen haberleri birbirleriyle mukayese ederek karşılaştırmalı metot kullanması böylece yanlış olanı ortaya çıkarmasıdır³³.

Bîrûnî, ravilerin haberlere yalan karıştırma sebepleri üzerinde durmakta, ravi tenkidi metodunun felsefesini yapmaktadır³⁴. Dahası eserlerinde bu konuda örnek olarak alınabilecek uygulamalarını da bulmak mümkündür. Örneğin o, İbn Sankilâ en-Nasrânî adlı tarihçinin Harrânîlerin dinlerini ve akidelerini reddetmek amacıyla kitabını yalan ve iftira dolu haberlerle doldurduğunu bildirir³⁵.

Bîrûnî kendine ulaşan haberleri akıl ve bilimin verileri çerçevesinde incelemektedir. Akıl ve bilimin verilerine uymayan haberleri kitabına tenkit süzgecinden geçirerek kaydetmektedir. Hintlilerin Âditya putu konusundaki kendisine nakledilen bilgilere getirmiş olduğu tenkidin bu anlayışını ortaya koyması için yeterli olacağını düşünüyoruz. O özet olarak şöyle demektedir:

Hintlilerin Âdit/Âditya ismini verdikleri en ünlü putu Multân şehrindeki güneşe adanmış olan puttur. Bu put ağaçtan olup kırmızı sahtiyan deri ile kaplıdır. Gözlerinde iki tane yakut vardır. Âditya putunun son Kartâcûk/Kritayuga³⁶ döneminde yapıldığı söylenmektedir. Düşün ki son Kartâcûk döneminden bize kadar 216,432 yıl geçti. Biz bu rakamın 432'sini çıkarsak bile 216 bin yıl kalır. Şimdi ağaçtan yapılan ve özellikle havanın ve yerin nemli olduğu bir ülkede bu put bu kadar uzun yıl nasıl kalmıştır? Allah en iyisini bilir³⁷.

Bîrûnî'nin evreni ve dünyayı kanuniyet / yasalılık alanı çerçevesinde incelediğini görüyoruz. Ona göre evren ve cüzlerinin üzerinde etkili olan yasalar, kendi ifadesiyle tedbirler bulunmaktadır. İnsan ise bunları keşfetmek ve anlamak zorundadır³⁸. Yine ona göre bu yasalar Allah tarafından konulmaktadır³⁹.

Bîrûnî'nin, tarihin de belirli yasalar çerçevesinde işlediğine inandığını söylemek mümkündür. Az sonra döngüsel tarih anlayışıyla ilgili düşüncelerini ifade ederken orta-

30) Bîrûnî, *Âsâru'l-Bâkiye*, 80.

31) Bîrûnî, *Âsâru'l-Bâkiye*, 14.

32) Bîrûnî, *Âsâru'l-Bâkiye*, 82. Bkz. A. Duman, *Bîrûnî ve Tarihçiliği*, 253.

33) Bkz. A. Duman, *Bîrûnî ve Tarihçiliği*, 254.

34) Bîrûnî, *Mâ li'l-Hind*, 2; Bkz. A. Duman, *Bîrûnî ve Tarihçiliği*, 249-251.

35) Bîrûnî, *Âsâru'l-Bâkiye*, 204-205.

36) Kartâcûk/Kritayuga, Bir mâhayuga oluşturan dört kozmik çağın ilkinin adı. 1 728 000 insan yılı içerdiği düşünülen bu çevrim, insanın son derece uzun bir yaşam sürdüğü ve her şeyin yetkinleştiği altın çağ olarak görülmüştür. Bkz. Georges Ifrah, *Hint Uygarlığının Sayısal Simgeler Sözlüğü*, çev. Kurtuluş Dinçer, Ankara 1998, 100. Ayrıca bkz. Mircea Eliade, *Ebedi Dönüş Mitozu*, çev. Ümit Altuğ, Ankara 1994, 112-117; Mircea Eliade, *İmgeler Simgeler*, çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara 1992, 51-67.

37) Bîrûnî, *Mâ li'l-Hind*, 56; Bîrûnî, *India*, I, 116-117.

38) Bîrûnî, *Tahdîd*, 22-23; *The Determination*, 1.

39) Bîrûnî, *Tahdîd*, 24-25; *The Determination*, 2-3.

ya koyacağımız anekdotların yanında, şu görüşü de bu yasalılık prensibine işaret etmektedir: Ona göre dünya işleri Allah'ın her devirde gönderdiği adil imamlar/yöneticiler vasıtasıyla devam etmektedir. Bu konuda şöyle demektedir: *Allah'ın her zaman dilimini bir adil imamdan boş bırakmaması O'nun insanların maslahatlarını teminde ve insanların üzerindeki nimetlerini tamamlaması konusundaki tedbirlerinin güzelliklerindedir*⁴⁰.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Bîrûnî'nin tarihle ilgili kitapları henüz gün ışığına çıkmamış olsa da diğer eserlerindeki ifadelerinde onun, döngüsel bir tarih anlayışına sahip olduğu görülmektedir. Örneğin o, medeniyetlerin sürekli olmadığını, insanların dünyanın belirli kesiminde toplandığını ve medeniyet kurduğunu, ancak bazı sebeplerle bu medeniyetin yıkıldığını belirtmektedir. Medeniyetlerin kurulması ve yıkılması ona göre bir defalık süreç değildir. Sürekli tekrar etmektedir. Bu konuda Grek filozoflarından aktardığı düşünceleri özetle şöyle der:

*Dünyanın zaman zaman altından ve üstünden maruz kaldığı felâketler nitelik ve nicelik olarak farklıdır. Yeryüzü, tufan, deprem, sel baskınları, fırtınalar, toprak kaymaları, tayfunlar ve bulaşıcı hastalıklar gibi felâketlere maruz kalır. Bunların hepsi de yıkıcıdır. Bu tür felâketlere maruz kalan bölge insanlar tarafından terk edilir. Fakat bir süre sonra felâketler ve sonuçları kaybolduğunda aynı bölge tekrar insanlarla dolmaya ve canlılık belirtleri göstermeye başlar. Dağların zirvelerinde ve mağaralarda yaşayan insanlar vahşi hayvanlar gibi bu bölgede toplanırlar. Daha sonra, ortak düşmanlarına karşı birbirlerine yardım ederek güvenli ve huzurlu bir hayat düşüncesine ile bu bölgede bir medeniyet kurarlar. Böylece aynı bölgede gittikçe çoğalırlar. Bu gelişmelerden sonra toplumu kaplayan kıskançlık, öfke ve hırs gibi hasletler bu medeniyetin yıkılmasına sebep olur*⁴¹.

Ebû Bekir Er-Râzî (251/313 - 865/925)

Kendi dönemi dikkate alındığında İslâm âleminin ve belki de düşünce tarihinin en parlak ve özgür düşünürü (filozofu) olarak kabul edilebilecek olan Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî, günümüze kadar gerek Batı'da ve gerekse Doğu'da süren büyük ününü hekimliğine borçludur⁴². Arapların Galen'i diye isimlendirilen, hem tıp ve hem de felsefe alanında ünü yayılan Râzî'nin⁴³, hekimliği filozofluğuna üstün olarak görüldüğünden, "filozof tabip" olarak değil, "tabip filozof" olarak nitelendirilmiştir⁴⁴. Zira o, Yunan, Hint, Fars ve İslâm tıbbını öğrenerek Galen'den sonra çok az sayıda hekime nasip olacak derecede tıp bilgisine sahip olmuştur. Tıptaki bu otorite ve üstünlüğünden dolayı İslâm dünyasının en büyük hekimlerinden biri kabul edilen Râzî, tıp sahasında birçok yeniliğin öncüsü olmuş ve Rey ile Bağdat'taki hastanelerde başhekimlik yap-

40) Bîrûnî, *Âsârü'l-Bâkiye*, 3; Bîrûnî, *The Cronology*, 2.

41) Bîrûnî, *Mâ li'l-Hind*, 190; Bîrûnî, *India*, I, 378-379. Bîrûnî'de, yasalılık / kanûniyet fikri, döngüsel tarih anlayışı ve İbn Haldun ile mukayesesi için ayrıca bkz. A. Duman, *Bîrûnî ve Tarihçiliği*, 269-273.

42) Bkz. İbn Nedîm, *el-Fihrist*, tlk. İbrâhîm Ramazân, Beyrut 1415/1994, 438; Mehmet Bayraktar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara 1985, 172; Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, İst. 1987, 80; Abdurrahman Bedevi, "Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî, çev. Osman Bilal, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, I-IV, Ed. M.M. Şerif, İst. 1990, II, 63.

43) İbn Nedîm, 438.

44) Hüseyin Karaman, Bir Biyografi Denemesi: Ebû Bekir er-Râzî, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004/2, c. III, sayı: 6, 101.

mıştır⁴⁵. İşte bütün bu üstün özelliklerinden ötürü Batılılar en eski dönemlerden beri onun eserleriyle yakından ilgilenmişlerdir. Nitekim mevcut eserlerinin hemen hemen hepsi Latinceye çevrildiği gibi, özellikle tıp alanında yazdığı “el-Hâvî” adlı ansiklopedi⁴⁶ 17. yüzyıla kadar en önemli başvuru kaynağı olmuştur. Aynı sebeple olsa gerek, Râzî’nin eserlerinin bibliyografyasını sistematik ve tematik bir tasnife tutarak ilk defa ele alan büyük bilgin Bîrûnî bahis konusu edeceğimiz bu risalesinde ona, diğer yönlerine de zaman zaman temas etmekle beraber, temel olarak tabipliği noktasından bakmaktadır.

Râzî’nin, Bîrûnî gibi, çok yüksek bir olasılıkla Türk olduğu anlaşılmaktadır. Zira, Rey’de yaşayan İskit Türklerinden olduğunu savunanların görüşü, İranlı olduğunu savunanlara göre daha mantıklı ve kabul edilebilir gözükmektedir⁴⁷. Aynı şekilde Bîrûnî’nin de Türk olduğunu ileri sürenlerin görüşlerini daha tutarlı bulmaktayız⁴⁸.

Ebû Bekir er-Râzî’nin tıp, tabii bilimler, matematik, mantık, astronomi, felsefe, din, gramer, müzik, fizik, metafizik, kimya, simya, ilahiyat, ahlâk vb. ilimlerle ilgilenip eserler verdiği görülmektedir. İlgilendiği ve bazılarında zirveye ulaştığı bu bilimler onun bilim adamlığı derecesini de ortaya koymaktadır.

Gençliğinde kimyayla uğraşması neticesinde gözünde rahatsızlıklar ortaya çıkan ve hayatının sonlarına doğru görme özelliğini tamamen kaybeden Râzî, 313/925 tarihinde, aynı zamanda doğduğu şehir olan ve bugün Tahran’la birleşmiş Rey’de vefat etmiştir⁴⁹.

Risâlenin Değerlendirmesi

Bîrûnî’nin “*Risâle li’l-Bîrûnî fi Fihristi Kütübi Muhammed b. Zekeriya er-Râzî*” adlı risâlesini, Leiden’de eşsiz bir yazma içerisinde bulan Paul Kraus ilk defa neşretmiş⁵⁰; Julius Ruska da “*al-Bîrûnî als Quelle für das Leben und die Schriften al-Râzî’s*” (Râzî’nin Hayatı ve Eserleri İçin Bir Kaynak Olarak Bîrûnî) adıyla, Râzî’yle doğrudan ilgili kısımları Almanca’ya çevirmiş ve değerlendirmelerde bulunmuştur⁵¹. Henüz Türkçe bir çevirisi bulunmayan bu önemli risaleyi, Farsçaya çevirerek Arapçasıyla birlikte neşreden Dr. Mehdi Muhakkık’ın, Fihrist-i Kitâbhâ-yı Râzî ve Nâme-hâ-yı Kitâbhâ-yı Bîrûnî (Tahran 1366, ss. 1-42), adlı tashîh, neşr ve talikinden Arapçasını esas alarak Türkçeye çevirdik ve tarihçilik açısından ifade ettiği önemi göz önünde bulundurarak kısa bir değerlendirmesini yaptık. Çeviri kısmına, metnin ahengini bozmadan daha iyi anlaşılmasını sağlamak düşüncesiyle dipnotlarla açıklamalarda bulduk. Ayrıca, değerlendir-

45) Fahri, 80; Karaman, 109-110.

46) Bayraktar, 172; Fahri, 81; Alain de Libera, *Ortaçağ Felsefesi*, İst. 2005, 107.

47) Bu konuda geniş bilgi için bkz. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/889), *Te’vîlu Muhtelifi’l-Hadîs*, çev. Hayri Kırbaoğlu, İst. 1979, 432; Sigrid Hunke, *Avrupa’nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, çev. Servet Zengin, İst. 1972, 163; Karaman, 104.

48) Geniş bilgi için bkz. A. Duman, *Bîrûnî ve Tarihçiliği*, 22-32.

49) Fahri, 80.

50) Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, “*Risâle li’l-Bîrûnî fi Fihrist Kutub Muhammed b. Zekeriya er-Râzî*”, nşr. Paul Kraus, Paris 1936; (Ayrıca, *Islamic Medicine*, Ed. Fuat Sezgin, Institute for the History of Arabic Islamic Science, Frankfurt 1996, vol. 25, ss. 266-320).

51) İnternet üzerinden ulaşılmış olduğumuz yazısında J. Ruska, haklı olarak kendini Râzî’ye ilgilendirdiği için sadece doğrudan onun hayatı ve eserleriyle ilgili kısmı Almanca’ya çevirmiş, risâlenin genel tıp tarihi, tarihçilik ve tarih felsefesiyle ilgili kısımlarını çevirmemiş ve yazısına almamıştır. Bkz. <http://www.jstor.org>.

me kısmındaki alıntıların çevirideki asıl kısımdan kontrolünde kolaylık sağlamak amacıyla çeviri metninin paragraflarını (P1, P2 ...) şeklinde numaralandırdık.

Bîrûnî, Râzî'nin yaşamı ve eserleriyle ilgili olarak yazmış olduğu bu risalede, tıp 56, doğa bilimleri 33, mantık 7, matematik ve astronomi 10, felsefe 17, yorumlar, özetler ve kısaltmalar 7, metafizik 6, ilâhiyât 14, kimya 22, küfriyât 2 ve çeşitli konulara ait 10 kitap olmak üzere toplam 184 eserini kaydetmektedir. es-Sîretü'l-Felsefiyye adlı eserini yazdığı ana kadar 200 kitap telif ettiğini kendi ifadesinden veren Karaman'ın belirttiğine göre⁵² Râzî'nin eserleri ve yaşamı konusunda en kapsamlı çalışmayı Dr. Mahmut Necmabâdî, *Şerh-i Hall ve Makam-ı Muhammed Zekeriya-yı Râzî*, (Tahran 1318), adlı çalışmasıyla yapmıştır. Zira o, İbn Nedîm'in el-Fihrist'inde⁵³, İbn Ebî Useybi'a'nın *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Enbbâ*'sında, İbnu'l-Kıftî'nin *İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ*'sında ve Bîrûnî'nin *Risale li'l-Bîrûnî fî Fihristi Kutubi Muhammed b. Zekeriya er-Râzî adlı Risâle*'sinde yer alan kitap isimlerini karşılaştırıp tekrarları çıkarmak suretiyle hazırladığı listede Râzî'ye ait olduğu iddia edilen 264 eseri ayrıntılı bir biçimde tanıtmıştır. Böylece, tıp alanında 110, doğa bilimleri 50, mantık 9, matematik ve astronomi 11, felsefe 19, metafizik 9, ilâhiyât 17, kimya 14 ve çeşitli konulara ait 25 kitap veya risâle olduğu görülmektedir.

Bîrûnî, adı geçen risalesinde Râzî'nin eserlerinden başka kendi çalışmaları ve eser verdiği alanlar hakkında da ayrıntılı bilgiler vermektedir. Risalenin çeviri kısmında kendi eserlerinin bibliyografyasıyla ilgili ayrıntılı bilgi olduğu için burada sadece işaret etmekle yetinilmiştir.

Sunduğu diğer bilgilerin yanında, özellikle tarihçilik açısından son derece önemli sayılabilecek risalenin değerlendirilmesine gelince:

Günümüz standartlarında tam bir bilim adamı olarak Bîrûnî, efsaneyle bilimin çoğu okuryazarlar tarafından ayırt edilemediği dönemlerde bilimsel esaslara göre işlemesi gereken gerçek tıp ilminin, efsaneleştirilmiş olan kısmıyla ayırıştırılmasına çalışır. Nitekim risâlesinin hemen başında bilimsel tıp ilminin esaslarını koyan Eski Yunan hekimlerinin bıraktıkları eserlerin ve tıbbî uygulamalarının değil de heykellerini ve bunların bulunduğu yerleri ziyaret etmenin iyileşmek için yeterli olacağı hurafesine yol açtığını belirterek, tıp tarihiyle ilgili geçmişe ait malzemeyi eleştiriye tabi tutar. Aynı şekilde o, hekimler tarihi ile ilgili "*Kitâbu Tarîhi'l-Enbbâ*"yı yazan ve babası gibi ünlü bir doktor olan İshâk b. Huneyn'in bu eserinin içine, doğruluğu tıp otoritelerince onaylanmamış ve test edilmemiş, dolayısıyla bilimsel olmayan hurafelerin girdiğini ve böylece kıymetini kaybettiğini belirtmektedir. Risâlesinin ilerleyen kısımlarında tabipler tarihinden ve diğer hususlardan bahsederken de eleştiriye, gözleme ve araştırmaya önem veren Bîrûnî, kendisinin İshâk'tan farklı olarak yeni bir yöntem izlediğini belirtir ki bu, efsane ve hurafelerden arındırılmış bilimsel metottan başkası değildir. (Bkz. P1, P2)

Bîrûnî, bazı düşünceleriyle İslâm inancına aykırı düşmesi sebebiyle çok keskin bir muhâlefete maruz kaldığını belirttiği Râzî'nin muhaliflerinden zarar görme olasılığı yüksek olması ve katılmadığı görüşleri bulunmasına rağmen, onun tıptaki otoritesini

52) Karaman, 121-122. Ayrıca bkz. Fahri, 80-81.

53) İbn Nedîm, 361-364.

onaylamaktan çekinmez ve bazı görüşlerinden etkilendiğini de itiraf eder. Ayrıca, otorite olduğu konularda hakkını teslim etmekten geri durmadığı gibi, yanlış yaptığını düşündüğü noktalarda da onu açıkça tenkit eder. (Bkz. P2)

Bîrûnî, “bir konuyu araştırırken sadece o konuyla ilgilenmek ve bahsedilen hususları konuyla ilgisi olduğu için gündeme getirmek” şeklinde özetleyebileceğimiz ve günümüz bilimsel çalışmalarında dikkat gösterilen bir kuralı, ele aldığımız bu risalesinde özenle uygular. Bu kısa yazısının iki yerinde bu bilimsel kurala atıfta bulunur. Birinci olarak, Râzî’nin genel felsefesi gereği Allah ile insan arasındaki her türlü aracıyı kabul etmemesi şeklindeki İslâm inancına aykırı ve peygamberlik akîdesini inkâr düşüncesine Bîrûnî, bu risâlesi o konuya dair olmadığı için bilimsel bir tutumla sadece göndermede bulunarak geçiştirir ve konuyu dağıtmaz. (Bkz. P2) (İkinci olarak medeniyetlerin yükselişi ve düşüşüyle ilgili döngüsel tarih anlayışını anlattığı yerde “*Hintlilerin, insanların uğrayacağı çeşitli döngülerle ilgili görüşleri vardır. Sondan, başlangıç noktasına dönüşle ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Ancak, burası onların anlatılacağı ve açıklanacağı yer değildir*” diyerek konuyu dağıtmadan hemen asıl konusuna döner. Nitekim Hint döngüleri(devirleri)yle ilgili gerekli açıklamaları *Tahkîku mâ li'l-Hind* adlı eserinde genişçe ele almıştır⁵⁴. (Bkz. P9)

Bîrûnî, konuları ve olayları yeri geldikçe Kur’ân âyetleri ve Hadîs-i Şerîfler ışığında değerlendirir. Bundan onun Kur’ân ve Hadîs kültürüne vakıf olduğunu anlamaktayız. (Bkz. P2, P9)

Bîrûnî, Râzî’nin görüşlerini oluştururken esas aldığı kaynaklara büyük bir hırs ve çabayla ulaşır. Dolayısıyla, sadece onun verdiği bilgilerle yetinme yoluna gitmeyerek skolâstik bir tutum takınmaz. Kaynaklardaki bilgileri bizzat kendisi yeniden gözden geçirir ve Râzî’nin ulaştığı sonuçlara ulaşmaz. Ayrıca, bilgilerin ana kaynağından elde edilmesine önem verir. Ana kaynakların bulunmadığı yerde birinci elden ya da ikinci elden kaynakları kullanır, ancak bunların ana kaynak kadar güvenilir olamayacağına da vurgu yapar. (Bkz. P2) Nitekim o, genel bilimsel yaşantısında da doğrudan kaynaklara ulaşmaya büyük önem vermiştir. Örneğin Hint bilimsel astronomisine doğrudan ulaşmıştır. O, pek çok İslâm bilgininden farklı olarak Sanskritçe, Grekçe ve tabii ki Arapça, Farsça ve Türkçe, hatta Süryanice bilmesi sayesinde, astronomi vb. bilimlerde iyi bir sentezci olduğu gibi⁵⁵, aynı özelliğini sosyal bilimlerde de göstererek hem Grek ve hem de Hint kültürleri arasında iyi bir sentezde bulunmuştur.

Genel olarak tabipler tarihiyle ve özel olarak da Râzî’nin yaşamı ve eserleriyle ilgili bu risalesinde bir tarihçi sıfatıyla Bîrûnî, biyografi yazarlığında günümüz tarihçiliğinde de önem verilen bir noktaya dikkat eder. O da, yaşamöyküsü ele alınan kişinin başına gelen olayların onun davranışlarını ve dolayısıyla yaşamını yönlendirmesidir. Bu sebeple, Râzî’nin yaşamını anlattığı yerde, onun başından geçen çeşitli olayların daha sonraki hayatının yönünü belirlediğine işaret eder. (Bkz. P3)

54) Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, *Tahkîku Mâ li'l-Hind*, thk. C. Edvard Sachau, Ed. Fuad Sezgin, Frankfurt 1993, 189-193, 203 vd; Bîrûnî, *Alberuni's India*, Trans. and Edit. Edvard Sachau, London 1910, 378-385.

55) *İslâm Bilim Tarihi*, Komisyon, Ed. Raşid Rüşdi, çev. Habîb Türker-Cemile İpar, Ed. Mehmet Dalıç, İst. 2006, 81.

Bîrûnî, bilimsel araştırmalarda her zaman tek bir doğrunun olmadığını farkında olup tartışmalı konuların bulunduğu bilincindedir. Nitekim bilimlerin / zanaatların ortaya çıkışıyla ilgili farklı görüşleri esaslı bir şekilde tartışması bunun göstergesidir. (Bkz. P4, P9)

Bîrûnî, Hint kültüründe var olan "tenâsüh"ü farklı bir boyuttan ele alır. Ona göre gerçek "tenâsüh", geçmiş nesillerden geleceğe elenerek ve süzülerek, geliştirilerek ve geliştirilerek nakledilen kesintisiz bilgi mirasıdır. (Bkz. P4)

İslâmî tarih yazımında başlangıçtan beri çok önem verilen zaman boyutu, dünü bugünden ayırma anlamında tarih bilincinin gelişmesine katkıda bulunmasına rağmen genellikle değişimi açıklayan bir kavram olarak görülmemiştir⁵⁶. Bîrûnî'nin yaşadığı döneme geldiğimizde ise, hem bir doğa bilimcisi ve hem de sosyal bilimci sıfatıyla onun her iki açıdan zaman ve mekân konusunda açık bir düşünceye ve berrak bir zihne sahip olduğunu görürüz. Ona göre *zaman*, insanların ömürlerinin ortaya çıktığı ve eserlerinin bir nesilden diğerine intikal ettiği, böylece beşerî birikim açısından içinde gelişimin ve değişimin sağlandığı bir süreçtir. *Mekân* ise o, her türlü ve çok sayıda olayın aynı anda ortaya çıktığı sahne / zemin ve her türlü bilginin biriktiği kap olarak değerlendirir. Böylece onun, modern tarih biliminin temel iki kavramı olan *zaman* (nerede) ve *mekân* (ne zaman) bilincine sahip olduğu anlaşılmaktadır. (Bkz. P4)

Bu sebeple Bîrûnî, tarihsel olayların güvenilir bir şekilde ortaya konulmasının vuku buldukları dönemin veya zaman diliminin bilinmesine bağlı olduğunun da farkındadır. Bizzat kendisi, tarihsel olayları anlatırken bu kurala uyar ve çalışmasında uygular. Eğer tarihsel bir olayın gerçekliğinin ortaya çıkarılmasında ve anlaşılmasında aşulamayacak zorluklar varsa bunları açıkça belirtir. Tarihsel olayları ciddi bir tenkite tabi tutarak, ona göre gerçekliği olmayanları ayıklar. Aynı şekilde o, haberleri kronolojik açıdan da bilimsel bir kritiğe tabi tutar. Bir olayın kronolojik olarak gerçekliğinin tespitinde iyi bilinen birtakım önemli olayların tarihlerini, çeşitli rivayetlerde gelen olayların vuku buldukları söylenen tarihleriyle mukayese eder ve tutarsızlıkları ortaya koyar. Böylece karşılaştırmalı bilimsel metodu kullanır. Nitekim tıp tarihiyle ilgili yapmış olduğu tahlil ve mukayeselerinde şu sonuca ulaşır:

"...Görüldüğü gibi bu tarihler birbirini tamamlamamaktadır. ...Bütün bunlar, *İshâk*'ın, '*Calinus*'un ölümünden hicretin 290. senesine kadar 815 yıl geçmiştir' şeklindeki görüşüne dayanır. İnsan buna nasıl güvensin ve kalbi nasıl tatmin olsun? ...Eğer *Calinus*'un ölüm tarihi için başka bir kanıt bulamazsak, tablolar tarihi karanlıklar içinde kalır." (Bkz. P5, P6)

Bîrûnî, herhangi bir olayın aydınlatılması ya da bilginin anlaşılabilmesi için tarihsel ve bilgisel değeri olan her türlü belgeyi kullanır. Öyle ki kültürler ve medeniyetler arası karşılaştırmalar yapmak suretiyle, birbirleriyle irtibatlandırılarak daha iyi anlaşılabilir olacak olaylar arasında bağlantılar kurmaya önem verir. Örneğin, tıp ilminin kurucusu kabul edilen Askalibus⁵⁷ hakkında Yunanlıların anlattıklarını, Hint kültürü ve akîdesinde var olan bir inanışla ilişkilendirir. (Bkz. P7)

56) Kasım Şulul, "İslâm Düşüncesinde Tarih Felsefesi", *Divan İlmî Araştırmalar*, 2001/2, S. 11, 105.

57) Yunanca Asklepios olarak yazılır. Kısaca, Eski Yunanlıların hekimlik Tanrısı olarak bilinir. Bkz. *Gelişim Hachette Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi*, Komisyon, İst. 1993, I, 282; *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, Komisyon, İst. 1969, I, 731.

Ne gariptir ki Batılılar, İbn Haldun'a kadar tarih felsefesiyle uğraşan, tarihsel olayları eleştirel bir şekilde ele alan bilim adamlarının Müslümanlar arasından çıkmadığını ileri sürerler. Bu sebeple onlar tarafından, İslâm dünyasında tarih biliminin ve tarih felsefesinin sistematik ilk düşünürünün İbn Haldun olduğu genellikle kabul edilir. Hâlbuki ondan çok önceleri zikredilen konularda bu düşünce seviyesine yakın bir tarzda görüşlerini ifade eden Mesûdî gibi İslâm tarihçileri bulunmaktadır⁵⁸. Ancak özellikle, hem bilimsel / eleştirel tarihçilik ve hem de tarih felsefesi açısından, İbn Haldun'dan yaklaşık 3,5 asır önce yaşamış olan Bîrûnî'nin tarihçilik ve filozofluk sıfatıyla nitelendirilmesi çok daha doğru olsa gerektir. Çünkü tarih felsefesi açısından İbn Haldun'daki milletlerin ve medeniyetlerin var oluş ve yok oluşuyla ilgili "döngüsel" (devrî, çevrimsel, dairesel) tarih anlayışının açık ifadelerini Bîrûnî'de görmek mümkün olduğu gibi, yukarıda ifade edildiği üzere Bîrûnî tarihçilik mesleğinde de günümüzdeki tarihçilik anlayışı açısından söylemek gerekirse kelimenin gerçek anlamıyla mükemmel bir modern tarihçidir.

"Milletler / medeniyetler için tıpkı insanların ölümü gibi yok oluşa benzeyen çeşitli haller ortaya çıkar. Topyekûn yok olmasa da yeryüzü imardan boş kalır ve harap olur. Sonra, onların kalıntılarından yeniden ortaya çıkar. Onların durumları kabaca düşünüldüğünde, en az ihtiyaç içinde oldukları başlangıç dönemine benzer. Sayıları ve sosyalleşmeleri (uygarlaşmaları) arttıkça ihtiyaçları da artar. Onlar arasında sanatlar / zanaatlar belirmeye başlar. Günler geçtikçe gelişir ve zirveye ulaşıncaya kadar kompleks hale gelir. Zirveden sonra, düşüş (çöküş) başlar. Fiil halindeki durum, kuvveye dönüşünceye kadar olaylar birbirini izler. Nasıl olursa olsun milletler (medeniyetler) için bu durum döngüselidir. Bütün çevrimleri değil de bir tek döngüyü al. Durumun, âlemin sonradan yaratıldığını söyleyenlerin görüşlerine aykırı olmadığını göreceksin. Hintlilerin, insanların uğrayacağı çeşitli döngülerle ilgili görüşleri bulunmaktadır. Sondan, başlangıç noktasına dönüşle ilgili çeşitli görüşler vardır. Ancak, burası onların anlatılacağı ve açıklanacağı yer değildir", şeklindeki görüşleriyle Bîrûnî, tarih felsefesi, tarihsel/toplumsal alan ve uygarlık açısından çok önemli tespitlerde bulunmuştur. (Bkz. P9)

1332 (Tunus) - 1406 (Kahire) yılları arasında yaşamış olan İbn Haldun'un ortaçağ için olduğu kadar, 18. yüzyıl başlarına dek Yeniçağ için bile istisnâ oluşturan bir tarih filozofu olarak karşımıza çıktığını söylemek, Batı dünyasındaki tarih düşüncesi açısından doğru olabilir, ama, kanaatimizce Müslümanlardaki tarih düşüncesi açısından yanlıştır⁵⁹. Zira Bîrûnî, Batılardan kimine göre halefi olmadığı gibi selefi de olmayan⁶⁰, kimine göre ise gerek İslâm dünyasında ve gerekse Batı'da beş asır boyunca hak ettiği itibarı göremediği halde ümmetsiz bir peygamber gibi asrımıza dek hep ayakta kalan⁶¹ ve semasının tek yıldızı olarak sembolleştirilen İbn Haldun'dan 350 sene önce hemen hemen aynı fikirleri ortaya koymuştur. Barthold'un da haklı olarak sorduğu gibi, İbn Hal-

58) Bkz. Şulul, 110-111. Mesûdî'nin bu özelliğinden dolayı, tarihçiliği çeşitli araştırmalara konu olmuş ve olmaktadır. Nitekim, Ali Hatalmış, *Mesûdî ve Tarihçiliği*, (AUSBE., Ankara 1998, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), yaptığı gibi, Cesim Avcı da, aynı müellifin tarihçiliğini çalışmaktadır.

59) Karşı görüşler için bkz. Özlem, *Tarih Felsefesi*, 28.

60) T.J. de Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutluay, İst. 2001, 248.

61) Charles Issawi, *An Arab Philosophy Of History*, Princeton 1987, 25), Neşet Toklu, *İlm-i Umrân-İbn Haldun'da Toplum Bilimsel Düşünce*, 2. Baskı, Van 2000, 19'dan naklen.

dun'un düşünce dünyasını ve teorilerini şekillendiren bilginler ve kitaplar hangileridir? Daha doğrusu onun nazariyeleri hangi âlimlerin ve kitapların etkisiyle meydana gelmiştir? Barthold, bunların henüz bilinmediğini söylüyor⁶². Z. K. Ugan ise İbn Haldun'un hikmet, felsefe ve sosyal bilimlerle ilişkili birçok eseri dikkatle incelemiş olduğunu, bu sebeple İbn Sina ve Aristo gibi sosyal bilimler sahasında pek çok büyük bilginden istifade etmiş olabileceğini belirtir⁶³. Bize göre bunların en önde gelenlerinden birisi de Bîrûnî olsa gerektir⁶⁴.

Böylece, "doğma, büyüme, gelişme, çözülme ve yok oluş, tıpkı tek tek insanlar gibi her uygarlığın kaderidir. Her toplumun geçmek zorunda olduğu bu aşamalar döngüsel (devrî, çevrimsel) süreç içinde kendini gösterirler ve her biri için kaçınılmazdır..." şeklindeki tarihsel alandaki yasalılık düşünceleri, İbn Haldun'da kendisi tarafından kurulan "yeni bir bilim" in konusu edilip ayrıntısıyla ele alındığı gibi⁶⁵, gerçekte bunlar fazla ayrıntılı değil, ancak düşünce çilesi çekilmiş ve içselleştirilmiş ve hatta kavramsallaştırılmış bir biçimde sistematik olarak Bîrûnî'de mevcut olup zengin ve önemli bir düşünsel miras olarak haleflerine bırakılmıştır. Bu haleflerden birinin de İbn Haldun olması muhtemeldir.

Öte yandan, bize göre Bîrûnî, "âlemin ezeli olmayıp sonradan yaratıldığına" işaret ettiğini belirttiği "döngüsel tarih anlayışının" İslâm teolojisine aykırı olmadığını da zımnen ifade etmiştir. Hâlbuki Batılılarca ve genellikle bilgi kaynakları Batılı olanlarca Antikçağdaki döngüsel tarih anlayışı yerine, Ortaçağda öncelikle Yahudi ve Hristiyan inancında var olduğu bilinen ve İslâmiyet'e de uygun olduğu söylenen "çizgisel tarih" anlayışının hâkim olduğu söylenir⁶⁶.

Buna rağmen biz, Bîrûnî ve İbn Haldun gibi hem İslâm teolojisinde ve hem de sosyal ve doğal bilimlerde zirvede yer alan iki düşünürün, İslâm anlayışına aykırı ve özellikle de din dışı olabilecek bir tarih felsefesinin peşinde olacaklarını düşünmüyoruz. Çünkü yukarıda belirttiğimiz gibi Bîrûnî, döngüsel tarih anlayışını, âlemin ezeli değil, sonlu olduğunun bir kanıtı olarak ileri sürer. Buna göre, İbn Haldun'un da savunduğu döngüsel tarih felsefesini "dindışı" bir felsefe olarak değerlendirmek ve "resmi-ortodoks" İslâm anlayışıyla bağdaşmadığını söylemek⁶⁷, ne kadar doğrudur?⁶⁸ Zira döngü-

62) W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 6. Basım, Ankara 1984, 39. Ayrıca bkz. ve karşı. Togan, 157 vd.

63) İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Ugan, I, VI.

64) Zira, İbn Haldun'un öncesiz ve sonrasız olarak değerlendirilmesinin düşünce tarihinde bir sıçrama olarak yorumlanması gibi yanlış bir varsayımına yol açtığı, haklı olarak belirtilmektedir. Bkz. Yavuz Yıldırım, "İbn Haldun ve Tarih Metodolojisi" http://www.bisav.org.tr/yayinlar/bulten_makale_detay.cfm?makaleId=178&yayin_sayi=20 (10 Şubat 2006)

65) İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Unvânu'l-İber ve Divânu'l-Mübtede ve'l-Haber fi Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve men Âsarahum...*, I-VIII, Neşr. ve Haz. Hafif Şehade-Süheyl Zekkâr, II. Baskı, 1408/1981, I, 213-215; İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Ugan, I, 426-436; İbn Haldun, *Mukaddime*, I-II, çev. Süleman Uludağ, İst. 1982, I, 505-508; Özlem, 31.

66) Doğan Özlem'in, tıpkı *İslâm tarihçiliği* hakkındaki düşünceleri gibi, *İslâm'ın tarih felsefesi* hakkındaki görüşleri de, büyük ölçüde Batılı filozoflara dayanmaktadır. Bu sebeple yanlışlar içermektedir. Nitekim İbn Haldun gibi, İslâm'ı iyi bilen bir filozofu bir taraftan zirveye koyarken, diğer taraftan onun döngüsel tarih anlayışını savunarak İslâm'da var olduğu söylenen çizgisel tarih anlayışına aykırı davrandığını ve dolayısıyla İslâm tarih teolojisine aykırı tutum takındığını söylemek, bize göre İbn Haldun gibi bir deha söz konusu olunca, paradoks olarak görünmektedir. Bkz. Özlem, 27-32.

67) Özlem, 32.

68) Bize göre, değişim ve birikim fikrine bahis konusu ettiğimiz bu risalesinde açık olduğunu gördüğümüz Bîrûnî, tam bir döngünün yaşandığı tarihsel anlayıştan çok, gittikçe büyüyen / genişleyen

sel tarih anlayışının İslâm anlayışına niçin aykırı olduğu ya da İslâm'ın neden çizgisel tarih anlayışına uygun olduğu veyahut her ikisine de uygun olabilirliği sorunu, üzerinde derinlemesine araştırma yapılmış bir konu değildir. Bu sebeple, İslâm düşünürlerinin eserleri, tarih metafiziği ve felsefesi açısından ele alındığı takdirde, İslâm'da tarih düşüncesiyle ilgili bunun gibi birçok hususun aydınlatılacağında kuşku yoktur.

Yukarıda alıntıda bulunduğumuz metnindeki ilginç diğer bir husus da, Bîrûnî'nin döngüsel tarih anlayışı konusunda sadece Eski Yunan düşüncesinden değil -onun Greklerin döngüsel tarih anlayışından haberdar olduğuna işaret edebilecek metnini, hayatını anlatırken vermiştik-, bilakis asıl olarak Hint kültürü ve düşüncesinden beslendiğini îmâ etmesidir. Dolayısıyla o bizi, döngüsel tarih felsefesinde sadece Eski Yunanlı filozofların önceliğe sahip olmadığını düşünmeye de sevk etmektedir. Zira Antikçağ'da Greklerde var olduğu bilinen "döngüsel tarih" anlayışının⁶⁹, eskiden beri ve belki de Greklerden önce, Hint yaşam felsefesinde ve düşüncesinde mevcudiyetini ve bu düşüncenin köklerinin muhtemelen Hindistan olduğunu düşünmek bile mümkündür.

Öte yandan alıntıladığımız metinde de görüldüğü üzere ilimlerin ve sanatların / zanaatların gelişmesinin sosyal ve medenî hayatın gelişmesine bağlı olduğu gibi, İbn Haldun tarafından iyice belirginleştirilen⁷⁰ pek çok görüşün ve bilimsel hususun çeşitli yazılarına dağılmış bir şekilde Bîrûnî'de var olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle İbn Haldun tarafından kurulan ve genel olarak insanların uygarlık serüvenini, yeryüzünü nasıl imâr ettiklerini vb. hususları kendine konu edinen "yeni bilim Umrân"la⁷¹ aynı kökenden gelen "îmâr ve ta'mîr" lafızları, "dünyanın bayındır hale getirilmesi" ve "insan uygarlaşması" anlamında Bîrûnî'nin yukarıda alıntıladığımız ve hemen aşağıda alıntılacağımız metninde aşağı yukarı benzer anlamda geçmektedir. Zira *imâr, ta'mîr* ve *umrân* kelimelerinin hepsinin kökeni Arapça "'a-me-ra" fiilidir. İbn Haldun "*umrân*"ı kullanırken, Bîrûnî aynı kökten gelen ve hemen hemen aynı anlamları kapsayan "*imâr* ve *ta'mîr*" türevini kullanır. (Bkz. P8, P9)

Bunun yanında, modern dönemlerde medeniyetlerin ortaya çıkışı ve çöküşüyle yakından ilgilenen ünlü İngiliz tarihçisi A. J. Toynbee'de var olduğunu bildiğimiz "*meydan okuma - tepki teorisi*", bir başka deyişle, "*karşılaşma - çatışma - rekabet - yaratma*" diyebileceğimiz husus⁷² Bîrûnî'nin düşüncelerinde de benzerlik ve farklılıklarıyla mevcuttur. Nitekim o bu konuda şöyle der: "*Ümmetler arasında mizaçlar, gayretler ve çalışmalar noktasında, sebebi Allah'ın seçilmiş kullarına* (Toynbee, bunlara: elit ve yaratıcı kişiler der) *yardımı ve onlar vasıtasıyla dünyayı mamur hale getirme olan çok açık rekabet vardır*". (Bkz. P8) Görüldüğü gibi Bîrûnî, bu rekabetin kaynağının insan var olu-

ve dönerek uzanan sarmal / helozonik yay şeklindeki bir döngüsel tarih anlayışına sahip görünmektedir.

69) Antikçağ'ın döngüsel tarih anlayışı hakkında bkz. Özlem, 19-20.

70) İbn Haldûn, çev. Ugan, I, XXII.

71) İbn Haldun'un kurduğunu söylediği "yeni bilim Umrân"nın ne olduğuyla ilgili bkz. Neşet Toku, *İlm-i Umrân-İbn Haldun'da Toplum Bilimsel Düşünce*, II. Baskı, Van 2000, 95-157; Özlem, 27-33.

72) Bilindiği gibi ünlü İngiliz tarihçisi Toynbee'ye göre, uygarlıkların doğuşu, gelişimi ve nihayet ölümü, "meydan okuma-tepki" diyalektiği içinde olur. Düşünür bunu, *A Study of History* adlı ünlü eserinde dini-mitolojik verilerle örneklendirerek geniş bir şekilde izah eder. Geniş bilgi için bkz. Arnold Toynbee, *Tarih Bilinci*, İst. 1978, 79-153; Özlem, 162.

şuyla ilgili ve ilâhî olduğunu belirtir. Böylece o, "Orasının (yeryüzünün) îmârıyla sizi görevlendiren odur"⁷³ âyetinde açıkça belirtildiği gibi, dünyanın imarına ve bayındır hale getirilmesine yönelik ilâhî hikmet gereği sürekli rekabet ve yarış halindeki milletlerin ve medeniyetlerin, birikimin, değişimin, gelişimin ve yenilenmenin aracı olduklarını belirterek Müslüman düşünürlerde Batılılarca bulunmadığı ifade edilen "değişim" kavramını belirgin bir şekilde ortaya koyar. Bunun yanında, medeniyetlerin kurulması, gelişmesi ve yıkılmasıyla ilgilenmesi yönüyle de o, İbn Haldun ve Toynbee gibi bir "medeniyet kuramcısı" konumundadır.

Bîrûnî'nin büyüklüğü ve onu sosyal bilimlerin büyük teorisyeni İbn Haldun'dan farklı kılan en önemli yönlerinden biri, koymuş olduğu bilimsel ve özellikle bizi ilgilendiren yönüyle tarih yazımı kurallarına kendi yazdıklarında uyduğunun örneklerini hem ele aldığımız bu risâlesinde ve hem de çeşitli çalışmalarında ortaya koymuş olmasıdır⁷⁴. İbn Haldun'un ise, kendini en tanınmış bilim adamlarından biri kılan ve "Unvânu'l-İber" adlı 7 ciltlik tarih eserinin⁷⁵ ünlü "Mukaddime"sinde koymuş olduğu tarih yazımı kurallarını uygulamada yeterince başarılı olamadığı belirtilmektedir⁷⁶.

Sonuç olarak, yukarıda ifade etmeye çalıştığımız üzere, doğa bilimleri alanında çok büyük bir bilim adamı olduğu iyi bilinen Bîrûnî'nin, sosyal bilimler alanında da ve özellikle de tarih alanında çığır açıcı seviyede görüşler ortaya koyduğu teslim edilmelidir. Kanaatimizce İbn Haldun gibi büyük bir bilim adamının ortaya koyduğu son derece dikkat çekici konularda, ona öncülük edebilecek görüşlere sahip olduğunun kabulü, İbn Haldun'un büyüklüğünü etkilemeyeceği gibi, İslâm'da tarih ve genel olarak sosyal bilimler düşüncesi, metafiziği ve felsefesi alanındaki düşünsel gelişmeyi kronolojik olarak takip etmeyi de kolaylaştıracaktır.

Ayrıca bu ki büyük bilginin "döngüsel tarih" felsefelerini savunuyor olmaları, "çizgisel tarih" anlayışına uygun olduğu belirtilen İslâm teolojisi, tarih düşüncesi ve felsefesinin yeniden ele alınıp incelenmesine de vesile olacaktır.

Risâlenin Türkçe Çevirisi

Bismilâhirrahmânirrahîm

Değerli ve ulu bilge Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî'nin -Allah kabrini esen ruhunu aziz kılsın- bu risalesi, Ebû Bekir Zekeriyâ er-Râzî'nin kitaplarının fihristi (bibliyografisi) hakkındadır.

(P1) Belirttiğin gibi -ki devamlı zikrettiğin için bununla hatırlanır oldun- sen, Muhammed b. Zekeriyâ b. Yahyâ er-Râzî'nin yaşadığı dönemi tam anlamıyla bilmek, onun yazdığı eserlerinin sayısını ve isimlerini -bu vesileyle onları elde etmeyi de arzularak öğrenmek istiyorsun. Böylece onun keskin zekâsının, üstün kavrayış özelliğinin ve sa-

73) Hüd: 38/61.

74) Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Duman, *Bîrûnî ve Tarihçiliği*, 242-254.

75) İbn Haldun'un bu tarih eseri, meşhur mukaddimesiyle birlikte basılmıştır. Birinci cildi ünlü mukaddimeyi, ikinci ciltten itibaren de tarihini içermektedir. Bkz. İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Unvânu'l-İber ve Dîvânu'l-Mübtede ve'l-Haber fi Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve men Âsarahum...*, I-VIII, (Neşr. ve Haz. Halîl Şehade-Süheyl Zekkâr), II. Baskı, 1408/1981.

76) İbn Haldun'un uygulamadaki eleştirisiyle ilgili olarak bkz. Barthold, 39-40; İbn Haldun, *Mukaddime*, Uludağ, İst. 1982, I, 95, 103; Şulul, 114.

natında (tıp ilminde) ulaştığı zirvenin sence onaylanması, senin, tıp ilminin kurucusu ve prensiplerinin koyucusunun kim olduğunu bilme merakını artırır. Bu, her ne kadar rivayete (kulaktan duymaya) dayanan bir bilgi olmuş olsa da, sen bunu uydurma bir şey olarak görüp tartışmadın. Mütercim İshâk b. Huneyn⁷⁷, tıp ilminin yöntemlerini, prensiplerini ilk defa koyan ve insanlığın imdadına koşmak için bu bilgileri zamanımıza kadar korunan ünlü Yunan hekimlerinin biyografileriyle ilgili bir kitap yazdı⁷⁸. Onlardan arkaya kalan bu prensip ve yöntemler insanları, büyülerin gerçek olduğuna, doktorların isimlerinin yazılarak dikilmiş olan heykellerinin örtüsüyle ya da içeri girmek suretiyle çoğu hastalıklara iyi geleceği vehmine, büyük hastalıklar için orada (hekimlerin heykelleri önünde) kurban kesmeye ve tedavi konusunda tıbbî yöntemleri uygulamaksızın başarılar elde edilebileceği düşüncesine kadar götürdü. Kitabının içine, istinsahlardaki (kopyalardaki) ve nakillerdeki doğruluğu test edilmemiş ve üzerinde değerlendirme yapıp bir sonuca bağlanmamış hususları toplayan kişilerin görüşleri girmemiş olsaydı, İshâk, bu ilmi yeterince geliştirdi.

(P2) Benim, bu yolun dışında yeni bir yöntem geliştirdiğimi öğrendiğin zaman, kazancı küçük ve yararı az olmasına rağmen istediğin hususta benim tarafımdan kalbinin hoşnut ve tatmin edileceğini umarak bana geldiğini söyledin. Hakkımdaki düşüncelerini (umduklarını) imkânlar ölçüsünde gerçekleştirdim ve Ebû Bekir'in kitaplarından gördüklerimi sana yazdım ya da bu esnada onun ismine götüren ve işaret edenlerin (kitaplarının) de farkına vardım. Muhaliflerinin nefretini kazanmak, beni onun taraftarı, kendi vehmine meyledenle çalışıp gayretle doğruyu bulanı bir tutanlardan ve onun işlediği rezillikler ortada iken benim ona aşırı tutuculuk gösterenlerden olduğumu sanmaları pahasına, sana saygım olmasaydı bunu yapmazdım. Kötü ruhlarla ve şeytanların yaptıklarıyla birlikte iftirayla meşgul olmasının yanında, onun (Ebû Bekir er-Râzî'nin) diyânet (teoloji) alanındaki sertliği (katılığı) sadece ihmal, karşıt olma ve dikkatsizlikle sınırlı değildir. Öyle ki bu durumu onu, dinlere ve onlar arasında da İslâm'a tuzak kurarak, Mani ve arkadaşlarının kitaplarının rehberliğine zorlamıştır⁷⁹. Onun (er-Râzî'nin) 'Nübüvvât (Peygamberlikler)⁸⁰ adlı kitabının sonunda, erdemlileri ve büyükleri küçük gördüğü yerde -ki bu konuda sefihlik (küstahlık) göstermesi uygun değildir- benim bu söyledikleri-

77) Büyük tabip Huneyn'in oğludur. Künyesi Ebû Ya'kûb'dur. Hicri 268 yılında ölmüştür. Bkz. İbn Nedîm, 359-360.

78) Bîrûnî'nin burada kastettiği kitabı, "Kitâbu Târîhi'l-Etubbâ"sı olmalıdır. Bkz. İbn Nedîm, 360.

79) Bîrûnî'nin de belirttiği gibi Râzî'nin görüşlerinin İslâm inancına tam olarak mutabık olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Buna rağmen o ateist (dinsiz) olmayıp teisttir. Bize ulaşan görüşlerine göre vahiy ve nübüvvet inanmaz. Ona göre akıl, iyiyi kötüyü, faydalı ve zararlıyı ayırt etmeye kadirdir. Biz Tanrı'yı akıl yoluyla bilebiliriz ve hayatımızı en güzel şekilde düzenleyebiliriz. Öyleyse neden peygambere ihtiyaç olsun?! Bazı insanlara, diğer bütün insanlar için kulaçlık etme imtiyazı vermenin hiçbir haklı tarafı yoktur. Peygamberler birbirleriyle çelişki içindedirler. Eğer onlar bir ve aynı Tanrı adına konuşuyorlarsa, bu tenakuz nedendir?! O, Tanrı için peygamber göndermenin makul olmayacağını söyleyecek kadar ileri gider. Teoloji açısından oldukça serbest bir düşünceye sahip olduğu bilinen Râzî'nin, Bîrûnî'nin belirttiği gibi, Mani gibi çeşitli dinler ve kitaplarıyla ilgilendiği doğrudur. Zira o, Maniheizmi kullanarak Yahudiliği, İslâm açısından Hıristiyanlığı, daha sonra da Kitâb-ı Mukaddes'i esas alarak Kur'an-ı Tenkit eder. Geniş bilgi için bkz. Fâhri, 85-86; Bedevî, 60-61; Mahmut Kaya, *Felese Metinleri*, İst. 2005, 83-88; Libera, 107.

80) Onun peygamberler ve peygamberlik hakkındaki düşünceleri ve katı tutumu, Ebû Hâtim er-Râzî'ye ait olan "A'lâmu'n-Nübüvve" adlı eser sayesinde bize ulaşmıştır. Bu eser ikisi arasındaki tartışmaları içermektedir. Bkz. Kaya, 83; Bedevî, 51.

mi doğrulayan şeyler bulunmaktadır. Bu kitabının nüshalarından birinde zihnini, dilini ve kalemini akıllı kişinin uzak olduğu ve iltifat etmediği şeylerle kirletmektedir. Çünkü bu gayreti ona dünyada tiksinti ve nefretten başka bir şey kazandırmaz. Hala yürümesini bile beceremeyen birisinin şöyle dediğini görüyoruz: "er-Râzî insanların mallarını, bedenlerini ve dinlerini bozdu." Aslında o (er-Râzî), ilk ve diğer yorumlarının (açıklamalarının) çoğunda doğruyu söylemektedir. Bu sebeple aracıya yaklaşımında (onu reddedişinde) mazur sayılabilir⁸¹. Zenginliğe olan sevgime ve başkalarının da zenginleşmeyi sevmelerine rağmen, malı bozduğu noktasında ondan uzak olmakla birlikte, diğer açıklamalarının (yorumlarının) afetinden kendimi kurtaramadım. Bu durum, "İlm-i İlahî" hakkındaki kitabını mütalaa ederken oldu. Râzî, "İlm-i İlahî"yle ilgili kitabında Manî'nin kitaplarına ve özellikle de "Sifru'l-Esrâr"ına (Kutsal Sırlar Kitabı'na) açıkça işaret eder. Kimyada beyazlatıcılar ve sarartıcıların yaptığı gibi Manî'nin kitabına olan bu işaret aynı şekilde beni aydınlattı. Beni gençliğim ve özellikle de hakikatın gizli kalması, çeşitli ülkelerde ve bölgelerde bulunabileceği bilgisine sahip olmam, bu sırları elde etmeye hırslandırdı. Hemedan'dan Fazl b. Sehlân tarafından bulunan kitapların içinde yer aldığı ve benim o kitaplara olan sevgimi tanıtan postanın Harezmi'ye yani bana gelmesine kadar 40 seneden fazla bu arzunun tazyikiyle yaşadım. Bu posta, Manî Dini'nin kitaplarından Farakmâtıyye, Sifru'l-Cebâbire, Kenzül-Ahyâ, Subhu'l-Yakîn, et-Te'sfs, İncil, Şâbûrkân ve Manî'nin Çeşitli Risaleleri'ni içine almaktadır. Ama bütün bunların içinde benim aradığım "Sifru'l-Esrâr"dır. (Bu kitabı tetkik edince) beni, önce susuz kişinin görmüş olduğu seraptan dolayı sevinmesi, işin sonunda da kaynağa ulaşmadaki fiyaskosu gibi bir üzüntü kapladı. Allah'ın şu sözünde ne kadar da doğru söylediğini anladım: "Allah'ın kendisine nur vermediği kimsenin nuru olamaz"⁸². Bu Sifru'l-Esrâr'daki salt hezeyanları ve katışıksız saçmalıkları, tıpkı benim yaptığım gibi, kendine salgın hastalık bulaşan kişi bunları gözden geçirip acil şifa bulsun diye özetledim. İşte bu Ebû Bekir'in durumudur. Ben onun aldatan değil, aldatılmış olduğuna inanıyorum. Tıpkı onun, Allah'ın böyle bir şeyden (yalancılık) kendilerini münezzehten kıldığı (peygamberler) hakkındaki inancında olduğu gibi. Böyle bir durumda onun hissesine düşen (günah) azalmayacaktır. Çünkü ameller niyetlere göredir. Hesap günü onun bizzat nefsi kendi aleyhine yeterli olacaktır.

(P3)Râzî, h. 251 yılının Şaban ayının başında Rey'de doğdu. Onun durumu konusunda kimyayla meşgul olması dışında fazla bir araştırmada bulunamadım. Göz rahatsızlığı geçirdi, hastalıklar ve çeşitli bedeni rahatsızlıklara uğradı, başına gelen keskin (pis) kokular ve ateşli sendromlar onu, tedaviye zorladı. Bu durum da onu tıp ilmiyle uğraşmaya mecbur etti. Sonra arkasında hoş olmayan şeyler bıraktı. Sanatının (ilminin) zirvesine ulaştı. Büyük devlet başkanları ona muhtaç olarak huzuruna çağırıp onurlandırdılar. Daima hırsıyla bilimsel çalışmalar yapardı. Öyle ki uyuklamaya başladığında kitap elinden düşüp onu uyandırır ve böylece tekrar derse devam edebilsin diye, duvarın üzerindeki bir oyuğa, kendine doğru çevrilmiş bir şekilde kandili koyar ve kitabını da ona da-

81) Râzî, yukarıda da belirttiğimiz gibi, genel felsefesinin bir unsuru olan, felsefenin nefsin arınması ve beden zincirlerinden kurtulması için yegâne yol olduğu görüşünün bir gereği olarak Allah ile insan arasındaki aracılık rollerini bütünüyle reddetmiştir. (Bkz. Fahri, 85.) Bîrûnî, 'mazur sayılabilir' derken bunu kast ediyor olabilir mi?

82) en-Nûr: 24/40.

yardı. Derse olan bu hırsı gözünün kötüleşmesine neden oldu. Bâkla'ya⁸³ olan düşkünlüğü ve bunu devamlı yanında bulundurmasına rağmen, Âhiret'te iyice körleşsin diye işini kör olarak tamamladı. Ömrünün sonunda gözüne su indi. Taberistan'dan Ebû Bekir'in talebelerinin talebesi olan biri onu muayene etmeye geldi. Ebû Bekir ona tedavide kullandığı ilaçları sordu. O da anlattı. Bunun üzerine Ebû Bekir şöyle dedi: "*Ben tannıklık ederim ki sen kanalcıların (hacamat yapma) en birincisi, göz hekimlerinin en bilgilisisin. Ancak, senin tedavi biçimin acısız olmayıp insan bundan tiksinti duyar ve tedavi müddetinin uzunluğunun sıkıntısı kişiyi usandırır. Kim bilir, ömür kısa ve ecel yakındır. Benim gibi bir kişinin yaşlılık döneminde sıkıntıları ve yorgunlukları rahata tercih etmesi uygun değildir. Niyet ettiğin ve uğraştığın şeylerden memnun olarak git.*" Ebû Bekir ona bolca ücret verdi. Bu olaydan sonra uzun yaşamadı⁸⁴. H. 313 yılı Şaban ayının 5'inde öldü. Ay Yılı'na göre 62 yıl 5 gün, Güneş Yılı'na göre 60 yıl iki ay bir gün yaşamıştır.

İşte bildiğim kitaplarının isimleri:

Tıpla İlgili Eserleri:

1- el-Câmiu'l-Kebîr". "el-Hâvî, diye de bilinir ve üzerinde yeterince çalışılmamış notlar ve yorumlar şeklinde olup tamamlanmamış bir kitaptır. 2- İsbâtu't-Tıp 3- el-Medhal fi't-Tıbb⁸⁵. 4- er-Redd a'le'l-Câhız fi Munâkazahtih't-Tıbb. 5- er-Redd a'le'n-Nâşi fi Nakdih't-Tıbb. 6- Fî Mihneti't-Tabîb ve Keyfe Yenbeğî en Yekûne. 7- el-Mürşid. 8- el-Künâşi'l-Mansûrî. Bu kitabını Horasan valisi Mansur b. Esed'e olan yakınlığından dolayı, ona ithaf etmiştir ve onun için yazmıştır. 9- Tekâsîmu'l-İlel. Bu kitap "et-Taksim ve et-Teşcîr" olarak da bilinir. 10- et-Tıbbu'l-Mulûkî. 11- Men lâ Yahduruhu't-Tabîb⁸⁶. 12- el-Evdiyetü'l-Müşiletü'l-Mevcûde fi Külli Mekân. 13- el-Karâbâzînu'l-Kebîr. 14- el-Karâbâzînu's-Sağîr. 15- el-İklîl. 16- Kitâbu'l-Fâhir⁸⁷. 17- Def'u Madârri'l-Ağdiye⁸⁸. 18- Kitâbu'l-Cüderîyy ve'l-Hasbe⁸⁹. 19- Kitâbuhû fi Tevellüdi'l-Hasât⁹⁰. 20- Kitâbuhû fi'l-Kûlunc. 21- Kitâbuhû fi'n-Nikris ve Evcâi'l-Mafâsîl⁹¹. 22- Kitâbuhû fi'l-Fâlic. 23- Kitâbuhû fi'l-Lakveh. 24- Fî Hey'eti'l-Kebid. 25- Fî Hey'eti'l-Kalb. 26- Fî Hey'eti'l-Üseyeyn. 27- Fî Hey'eti's-Samâh. 28- Fî'l-Fasd. 29- es-Saydane. 30- Kitâbu'l-İbdâl. 31- Et'îmetü'l-Merdâ. 32- Menâfi'u's-Sekencebîn. 33- İlâcâtü'l-Übne. 34- Kitâbun Cümia fihi'l-A'mâlû bi'l-Hadîd. 35- Kitâbuhû'-Kebîr fi'l-İtr ve'l-Enbecât ve'l-Edhân. 36- Takdîmu'l-Fâkihe kable't-Taâm ve Te'hîruhâ minhu. 37- Fîmâ cerâ beynehû ve beyne Cerîr et-Tabîb fi't-Tût akîbe'l-Bittîh⁹². 38- Fî'n-Nezleti'lletî Kânet Ta'terî Ebâfid. 39-

83) Bunun bir tür ilaç olduğu da düşünülebilir. Kimisi, gözlerinin bozulmasının sebebi olarak fazla bakla yemesini göstermektedir. Bkz. Bedevî, 50.

84) Bazıları, birkaç gün sonra öldüğünü söyler. Bkz. Bedevî, 51.

85) Bu, *el-Medhalu's-Sağîr ilâ İlmî't-Tıb* adlı basılmış eseri olmalıdır. Bkz. Karaman, 123.

86) Kitâbu men lâ Yahduruhu't-Tabîb ev Tıbbu'l-Fukarâ olarak da bilinir. Bkz. Karaman, 123.

87) Bu, basılı eserlerinden *el-Fahir fi't-Tıb* olarak ifade edilen kitapla aynı olmalıdır. Bkz. Karaman, 123.

88) *Menâfi'u'l-Ağdiye ve Def'u Madarrihâ* adlı basılı çalışmasıyla muhtemelen aynı kitaptır.

89) Basılmıştır.

90) *Makale fi'l-Hasâ'l-Mütevellid fi'l-Kilâ ve'l-Mesâne* adlı bir çalışmasından bahsedilmektedir. Muhtemelen aynı kitap ya da birbirinin mütemmimi olabilir. Bkz. Karaman, 123.

91) *Risâle fi Evcâ'i'n-Nikris ve Müdâvâtihâ* adlı çalışmasıyla aynı olabilir. Bkz. Karaman, 125.

92) Bkz. Bedevî, 52.

Fî'l-İlleti'lletî Tuhdisu'l-Veram ve'z-Zükâm fî Ruûsi'n-Nâs Vakte'l-Verd. 40- Fî Vucûbi'l-İstifragî fî Evâilî'l-Hummayyât. 41- Fî'l-Mâi'l-Müberred bi's-Selc ve'l-Müberred alâ's-Selc. 42- Fî'l-İlletilletî lehâ Yez'umu Cühûlu'l-Etibbâ enne's-Selc Yu'attuşu. 43- Fî'n-Nikrîs. 44- Fî'l-İleli'l-Kâtile li 'İzamihâ li Zuhûrihâ Bağteten. 45- Fî İlleti'l-Mevti'l-Vahıyyi mine's-Şümûm. 46- Fî enne'l-Hamiyyete'l-Mufrita Dârratün bi'l-Esihhâi. 47- Fî enne li't-Tîni'l-Mütenakkal bihî Menâfi'. 48- Fî İlleti Ta'tuş's-Semek. 49- Fî'l- İlleti'lletî Lehâ Sâra'n-Nâim Ya'riku Eksere mine'l-Yakzân. 50- Fî'l-İlletilletî lehâ Sâra'l-Harîfu Mümrîdan. 51- Fî'l-İlletilletî lehâ Yüdfu'u'l-Harru Merraten bi't-Tekeşşuf ve Merraten Bi't-Te-dessür. 52- Fî Enne't-Tabîbe'l-Hâzık Leyse Yakdiru alâ İbrâi'l-İleli Küllehâ ve Enne Zâlike fî Vüse'ıl-Beşer. 53- Fî ennehû li't-Tabîb en Yetalattaf li'İsâli'n-Nâs ilâ Şehvâtim. 54- Fî'l-Ağrâdî'l-Mümîle li Kulûbin Kesîrin mine'n-Nâs an Efâdilî'l-Atubbâ ilâ'l-Ehissâihim. 55- Fî'l-İlleti'lletî lehâ Terake ba'du'n-Nâs ve Ruâhumu't-Tabîb ve in kâne hâzikan. 56- Fî'l-İlletilletî lehâ Yencehu Cühûlu'l-Etubbâ ve'n-Nisâ Eksere mine'l-Ulemâ.

Tabîyyât (Doğa Bilimleriyle İlgili Eserleri):

57- Sem'u'l-Kiyân. 58- er-Redd a'le'l-Mesmeîyyi fî Reddihî A'le'l-Kâilîne bi Kıdemi'l-eyülâ. 59- el-Heyülâ es-Sağîr. 60- el-Heyülâ el-Kebîr. 61- Fî'z-Zamân ve'l-Mekân. 62- Mâ Cerâ Beynehû ve Beyne Ebî'l-Kâsım el-Ka'bî fî'z-Zemân. 63- Fî'l-Fark Beyne İbtidâi'l-Müddet ve Beyne İbtidâi'l-Harekât. 64- Fî'l-Lezzet. 65- Fîmâ Cerâ Beynehû ve Beyne Şehîd el-Belhî fî'l-Lezzet. 66- Fî Tesbîti'l-İstihâle ve Münâkazah Men Kâle inne't-Teğayyura Kumûn ve Zuhûr. 67- Fî Keyfiyyeti'l-İğtuzâ. 68- Fî Keyfiyyeti'n-Nu-muvv. 69- Fî't-Terkîb ve ennehû Ne'vân. 70- Fî't-Terkîb. 71- Fî enne li'l-Cismi Muharriken min Zâthî Tabîyyen 72- Fî Ennehû Yümkinü en Yekûne Sükûnun ve'f-tirâkun lem Yezel ve lâ Yümkinü en Yekûne Hareketün ve'c-timâ'un lem Yezel. 73- Fî'l-Âdet ve ennehâ Tehavvülün Tabîyyün. 74- Fî'l-Bahs ani'l-Arz E Hiye Haceriyyetün fî'l-Asl Em Tınyyetün? 75- Fî İlleti Cezbi'l-Mıgnâfis'i'l-Hadîd. 76- Fî'l-Ataş ve Sebebi İzdiyâdî'l-Harâreti (Lizâlike). 77- Fî enne Merkezi'l-Arz Yenbû'ul-Berd. 78- Fî Cevvi'l-Esrâb. 79- Fîr-Redd alâ Hüseyin et-Temmâr alâ Cevvi'l-Esrâb⁹³. 80- Fî'ş-Şa'r. 81- Fî'l-Hıyâri'l-Mürr. 82- Fî'r-Redd alâ's-Serahsî fî Emri't-Ta'mi'l-Mürr⁹⁴. 83- Fî'l-İlletilletî lehâ Sâra Mübteran mine'l-Beden lâ Yeltesiku bihî. 84- Fî Ma'rifeti Tatrîfi'l-Ecfân. 85- Fî'l-Ezmine ve 'l-Ehviye. 86- Fî'l-Bahs ammâ Kîle fî Kitâbi'l-Astokussât fî Tabiati'l-İnsân. 87- Mâ Kâletü'l-Kudemâ fî'l-Mebâdi'i ve'l-Keyfiyyât. 88- eş-Şükûk ale'l-Câlinûs. 89- Fî mâ Vaka'a li'l-Câhuz mine't-Tenâkuz fî Fazîleti Sınâti'l-Kelâm.

Mantıkıyyât (Mantıkla İlgili Eserleri):

90- el-Medhal ilâ'l-Mantık. 91- Cevâmî'u Katâğûryâs ve Bâırminyâs ve Anûlûtîka. 92- Fî'l-Mantık bi Elfâzi'l-Mütekellimî'l-İslâm. 93- Kitâbu'l-Burhân. 94- Keyfiyyetü'l-İstidlâl. 95- Kasîdetühû fî'l-Mantık. 96- Fî'l-Haber ve Keyfe Yüskinü ileyh ve mâ Alâmetü'l-Muhakkak minh.

er-Riyâdiyyât Ve'n-Nucûmiyyât (Matematik ve Astronomiyle İlgili Eserleri):

97- Fî Mikdâri mâ Yümkinu en Yüstedrake Mine'n-Nucûm l'nde men Kâle innehâ Ehyâün Nâtikatün ve men lem Yekul Zâlik. 98- Fî'l-Hey'et. 99- Fî İlleti Kıyâmî'l-Arz

93) Künyesi Ebû Bekir olan bu kişi, Râzî'nin hasımlarından birisi olarak bilinmektedir. Ebû Hâtim er-Râzi ile Râzî arasındaki ünlü tartışma meclisinde o da bulunmaktadı. Bkz. Kaya, 98-99; Bedevî, 52.

94) Râzî'nin acı lezzet konusunda eleştirdiği yaşlı bir çağdaşı (ö. 286/889). Bkz. Bedevî, 52.

Vasata'l-Felek. 100- Fî ennehû lâ Yütesavvaru li men lem Yartedi bi'l-Bürhân enne'l-Arz Küriyyetün ve'n-Nâs Havâleyhâ. 101- Fî enne Tulû'a'l-Kevâkib ve Ğurûbehâ min Hareketi's-Semâ Dûne Hareketi'l-Arz. 102- Fî enne'l-Kevâkibe alâ Ğâyeti'l-İstidâre leyse fihâ Nütû'ün ve Eğvâr. 103- Fî İlleti Teharrüki'l-Felek alâ İstidâre. 104- Fî enne'd-Dıl'a Ğayru Müşârikin li'l-Kutr. 105- Keyfiyyetü'l-İbsâr. 106- Fî'l-İlletilleti lehâ Yadîku'n-Nazar fi'n-Nûr ve Yettesi'u fi'z-Zulme.

et-Tefâsir ve't-Telâhîs ve'l-İhtisârât (Yorumlar, Özetler ve Kısaltmalar):

107- Tefsîru Kitâbi Tîmâvs. 108- İhtisâru Kitâbi'n-Nabdi'l-Kebîr. 109- Telhîsuhû li Hîyleti'l-Bür'. 110- Telhîsuhû li'l-İlel ve'l-A'râz. 111- Telhîsuhû li'l-A'zâ'il'-Ëlime. 112- Telhîsuhû li Fusûli Bukrât. 113- Telhîsuhû li Kitâbi Fulûtoros.

Felsefiyye ve Tahmîniyye (Felsefe ve Tahminlerle İlgili Eserleri):

114- el-İlmu'l-İlâhiyyu's-Sağîr alâ Ra'yi Sokrat. 115- Cevâbuhû an İntikâdi Ebî'l-Kâsım aleyh. 116- el-İlmu'l-İlâhiyyu'l-Kebîr. 117- Fî İzâhu Ğalatı'l-Müntekad aleyh fi'l-İlmu'l-İlâhî. 118- Fî'l-Felsefeti'l-Kadîme. 119- Fî'l-İntikâd ve't-Tahzîr alâ Ehli'l-İ'tizâl. 120- el-İşfâk ale'l-Mütekellimîn. 121- Meydânu'l-Akl. 122- el-Hâsıl. 123- er-Risâletü'l-Hâdiye ilâ'l-Fihrist. 124- Kasîdetuhû'l-İlâhiyye. 125- Fî Sebebi Halkı's-Sibâ. 126- eş-Şukûk alâ İbrokles. 127- Nakzu Kitâbi't-Tedbîr. 128- Nakzu Kitâbi Furfurius ilâ Ânâbel el-Mısırî. 129-130- Kitâbân ilâ'l-Hasan b. Muhârib el-Kummî.

Mâ Fevka't-Tabîah (Metafizikle İlgili Eserleri):

131- en-Nefsü's-Sağîr. 132- en-Nefsü'l-Kebîr. 133- Fî enne Cevâhir Lâ Ecsâm. 134- Nakdu Kitâbi'l-Vucûd li Mansûr b. Talha⁹⁵. 135- Fî'r-Rü'yâ'l-Münzira. 136- Fî enne'l-Hareket Ma'lûmatün Ğayru Mer'iyetün.

el-İlâhiyyât (Teolojiyle İlgili Eserleri):

137- Fî enne li'l-İnsân Hâlikan Mütkenen Hakîmen. 138- Fî Vücûbi Da'veti'n-Nebî (sav.) alâ men Nakara fi'n-Nübüvvât. 139- Fî Vücûbi'd-Düâi min Tarîkı'l-Hazm. 140- er-Redd alâ Sasan es-Senevî. 141- er-Redd alâ Şehîd Filuğaz el-Meâd. 142- Fî ennehû lâ Yümkînü en Yekûne'l-Âlemu lem Yezel alâ mâ Nüşâhidu aleyhi'l-Ân. 143- Fî enne'l-Münâkaza beyne Ehli'd-Dehr ve't-Tevhîd li Nuksâni'l-Kısmeti Fî Esbâbi'l-F'il. 144- Fî mâ's-Tedrake li'l-Kâilîn bi Hadesi'l-(Ecsâm) mine'l-Fadl ale'l-Kâilîne bi Kıdemihâ. 145- Fî'l-İmâm ve'l-Mü'temm. 146- Fî'l-İmâme. 147- Fî'l-İmâme ale'l-Keyyâl⁹⁶. 148- et-Tıbbu'r-Rûhânî⁹⁷. 149- es-Sireti'l-Felsefiyye. 150- Kasîdetuhû fi'l-İzati'l-Yünâniyye.

Kîmyâiyyât (Kimyayla İlgili Eserleri):

151- el-Medhalu't-Ta'lîmî⁹⁸. 152- İlelü'l-Meâdin, Ve hüve'l-Medhalü'l-Bürhânî. 153- İsbâtu's-Sinâa. 154- Kitâbu'l-Hacer. 155- Kitâbu't-Tedbîr. 156- Kitâbu'l-İksîr ve Yücedu alâ Nüşateyn. 157- Kitâbu Şerefi's-Sinâa. 158- Kitâbu't-Tertîp ve Huve'r-Râha. 159- Kitâbu't-Tedâbîr. 160- Kitâbu'ş-Şevâhid. 161- Kitâbu Mihani'z-Zehebî ve'l-

95) Varlık hakkındaki kitabı ve görüşleri Râzî tarafından reddedilen kişi. Bkz. Bedevî, 52.

96) Râzî'nin muhtemelen imamet hakkındaki görüşleri üzerine bir kitap yazdığı kelâmcı. Bkz. Bedevî, 52.

97) Râzî'nin bu eseri, Paul Kraus tarafından neşredilmiş ve Hüseyin Karaman tarafından da *Ruh Sağlığı* adıyla (İz yayıncılık, İst. 2004) Türkçe'ye çevrilip basılmıştır. Bkz. Karaman, 123.

98) Basılmıştır, Bkz. Karaman, 123.

Fıdda. 162- Kitâbu Sırrı'l-Hukemâ. 163- Kitâbu's-Sırr. 164- Kitâbu Sırrı's-Sırr⁹⁹. 165- 166- Kitâbân fi't-Tecârüb. 167- Risâletün ilâ Fâin. 168- Münyetü'l-Mütemennî. 169- Risâletün ilâ'l-Vezîr el-Kâsım b. Ubeydullâh. 170- Kitâbu't-Tebvîb. 171- er-Redd ale'l-Kindî fi Reddihî ilâ'l-Kimyâ¹⁰⁰. 172- Fî'r-Redd alâ Muhammed b. el-Leys er-Resâilî fi Reddihî ale'l-Kimyâiyîn¹⁰¹.

Küfriyyât (İnkârla İlgili Eserleri):

173- Fî'n-Nübüvât, ve Yüd'â Nakda'l-Edyân. 174- Fî Hiyeli'l-Mütenebbîn, ve Yüd'â Mehârîka'l-Enbiyâ.

Fî Fünûnin Şettâ (Çeşitli İlimlerle İlgili Eserleri):

175- Fîmâ's-Tedrekehû min Kütübi Câlinûs mimmâ lem Yezkurhu Huneyn fi Risâletihî. 176- Fî enne'l-Müberrez fi Cemf'ı's-Snâât Ma'dûmun. 177- Fî'r-Redd ale'l-Kâilîn bi Tahrimî'l-Mekâsib. 178- Fî Hikmeti'n-Nerd. 179- Fî Uzri men İsteğale bi's-Şat-ranc. 180- Fî enehû lâ Yenûbu ani'l-Müskir Ğayruh. 181- Fî Şerefi'l-Ayn. 182- Makâle Fî Emârâtî'l-İkbâl ve'd-Devle¹⁰². 183- Kitâbu'l-Havâss. 184- Kitâbu Hiyeli'l-Küttâb.

(P4) Senin arzularından birini yerine getirdik. Şimdi de diğerine dönüyoruz ve şunları diyoruz: Bilimlerin (sanatların/zanaatların) ortaya çıkışıyla ilgili görüşler öncelikle, onların sonradan ortaya çıktığını (hades) söyleyenlerin görüşü ve ezeli olduğunu (kıdem) söyleyenlerin görüşü olmak üzere birbirinden tamamen farklılık arz etmektedir. İlk görüş sahiplerinden bazısına göre, sanatların/zanaatların (bilimlerin) ortaya çıkışı tevkiîdir (öğretim yoluyla), Peygamber bu konuda derin ilme (uygulamaya) vakıf kılınmış ve onu insanlara öğretmiştir. (İlk görüş sahiplerinden) bazısına göre ise, sanatların/zanaatların bilgisinin tümü insanın içinde potansiyel olarak var olduğundan kıyas yoluyla akıl onların ilmene sahip olabilir. Sanatların/zanaatların ilmi insanda kuvve (potansiyel) olarak vardır. Diğer canlılara ise, içgüdüsel olarak fiilî bir şekilde farklı farklı verilmiştir. Hayvanlar bu içgüdüyle bazen isabet eder bazen de edemez. Böylece içgüdü sorunun giderilmesi için her an hayvanı uyanık tutar. Çoğu zaman bir hastalık durumunda ishal olur ya da kusar ve kendini kötü hissederse bir şeyler yutup tedavi olmaya çalışır. Öyle ki, deneyim sahibi, görmüş geçirmiş insanlar, enjeksiyonun ortaya çıkışıyla ilgili olarak bir kuşun uzmanlığını naklederler: Denizden gagasına doldurmuş olduğu suyu kendine enjekte ettiği görülmüştür. İnsan aklıyla kıyas yapabilmeye gücüne sahip olduğunda, tıpkı Allah'ın ölüleri defnetmeyi bilmeyenin halini haber verdiği gibi, ona az bir öğrenim yeterli olacaktır: "Yazıklar olsun bana! Şu karga kadar olmadım!"¹⁰³ Böylece, başlangıçtan sonra kıyas yoluyla silsile devam eder. Deneyimler ve bunlara verilen önem, ulaştırıcı (intikâl edici) ve ayırt edici (ayıklayıcı) rolünü oynar. *Zaman (tûl:boylam)* uzunluk olup süregiden insanların ömürleri onu eker. Böylece, geçmiş nesillerin her türlü kazanımları kendilerinden sonrakilere intikal eder. Öyle ki sonraki nesillerin yanında birikip

99) *Sırru'l-Esrâr* adlı çalışmasının muhtemelen aynıdır. Bkz. İbn Nedîm, 439; Karaman, 124.

100) *Sımya'yı* reddeden ünlü İslâm filozofu Yakub b. İshâk el-Kindî'ye yazdığı reddiyesidir. Bkz. Bedevî, 52.

101) *Simyacılar* aleyhindeki yazıları Râzî tarafından reddedilen kişi. Bkz. Bedevî, 52.

102) Bu makale, M. Kaya tarafından, kitabında tercüme edilmiştir. Bkz. Kaya, 100-103.

103) el-Mâide: 5/31.

gelişir ve meyvelerini verir. İşte bu, bir aldaniş şeklinde ruhların bir bedenden diğerine geçişi olarak gördüklerinden farklı olarak, gerçek tenâsühtür (ardı ardına/peş peşe gelmedir). O ancak, bilinen şeylerin giden kişiden gelen kişiye, yeni sayfalarda işe yaramaz olan eskilerin silinmesi yoluyla aktarılmasıdır. *Mekân (arz:enlem)*, tek bir anda, sözlü ve yazılı olarak -ki bu haberden daha yaygındır- birinden diğerine intikal eden çok sayıda bilgiyi kapsayan genişliktir. İşte zamanın (boylam) uzunluğundan ve mekânın (enlem) genişliğinden ilimlerin esasları ve insanların eylemleri oluşur. Her şeyi yerli yerince yaratan Allah, son derece merhametli ve son derece cömert olduğundan, yeryüzündeki olgunluğu, bitkilerdeki gıdayı ve hayvanlardaki hizmeti sunuşu gibi, önceden takdim etmiş olmasa da, oluştaki maslahatları geri bırakmayıp peyderpey ortaya çıkarır.

(P5) Bizi hatadan koruyacak Süryanice aslından nakletmediğimiz için bir faydası olmayacağından öğrencilerini zikretmeksizin İshâk'ın eserinde isimleri geçenleri (doktorları) ve durumlarını şu cetvelde ortaya koyalım. İşte cetvel:

Tabibler Tablosu

Tabiplerin İsimleri	Yetiştirme ve Yararlanma	Olgunlaşma Ve Yarar Sağlama	Emeklilik ve İhtiyarlık	Her Birinin Toplam Yaşı	Birinin Doğumu İle Ötekinin Ölümü Arasındaki Zaman	I. İskalius'un Her Birinin Ölüm İçin Verdiği Tarih
I. Askalibus	Nun	Mim	Z	Sad	Z	90
Ghurus	Nun-Ze	Lam	-	Sad-Ze	733	970
Minus	Sin-Dal	Kef	-	Fe-Dal	496	1550
Pharmanides	Kef-He	Ye-He	-	Mim	690	2280
Eflatun	Mim	Kef	-	Sin	695	3030
Kyuderli Askalibus	Kef-He	Sad-He	-	Kaf-Kef	1395	4550
Ko'lu Hipokrat	Ye-Vav	Ayn-Tı	-	Sad-He	122	4767
Bergamalı Calinus	Be-Ze	Ayn	Z	Fe-Ze	648	5503

(P6) Bu tarihler, meşhur olayların zamanlarıyla kıyaslanınca bilindir hale gelir. Örneğin Hipokrat'ın, Batılıların (Ehl-i Mağrib) eserlerinde ismi Ertaşest, lakabı ise "Uzun Elli" olarak geçen (Pers Hükümdarı) Erdeşir Behmen döneminde yaşamış olması, bu bilinen zamanlardan biridir. Calinus'un, Hipokrat'ın "Ahitler" adlı kitabını yorumlarken belirtmiş olduğuna göre, Erdeşir, Rumiye'yi muhasarası esnasında Kovakt kenti valisinden onu kendine göndermesini istedi. Ancak, Pers tarihinde olayın aslının araştırılıp ortaya çıkarılmasını engelleyen karışıklıklar vardır. Yine, "Kitabu'l-Ahbâr"da anlatıldığına göre, II. Askalibus, Mısır hükümdarlarından XXI. Amanofos döneminde yaşamıştır. Mısır hükümdarlarının ilki, İskender takvimine göre, 1368 yıl öncedir. İshak, Calinus'un vefatının İskender tarihinden 397 yıl önce olduğunu söylemektedir. Böylece, ilk Amnofos kralı, İskender takvimine göre, 1765 yılında tahta geçmiştir. Bu tarihi, Calinus'un vefat tarihini bulmak için, I. Askalibus'un vermiş olduğu tarihten çıkardığımızda, geriye 3737 yıl kalır ki bu, tabloda da görüldüğü gibi, Eflatun'un vefatına yakındır. Mısır

melikinin yapmış olduğu şeylerle ilgili aktarılanlar gerçek değildir. Tablonun sonunda topluca verilen yıllar, İshak'ın, Calinus'un vefatı için verdiği tarihin gerisine doğru götürülürse, I. Askalibus'un doğumu, insanlık tarihinin başlangıcından 93 sene sonrasına tekâbül eder. Bizans (Rum) Hristiyanlarına göre, Hz. Âdem'den(as.) İskender takviminin başlangıcına kadar 5198 senelik bir zaman dilimi vardır. Ancak, Yahudilere göre bu süre, 3448 yıldır. Bu tarihler görüldüğü gibi birbirini tamamlamamaktadır. Çünkü Yahudi takvimine göre, Tufan olayı 1550 sene sonraya tarihlendiği gibi, I. Askalibus'un doğumu da, Hz. Âdem'in(as.) yaratılışının öncesine tarihlenmiştir. Bütün bunlar, İshak'ın, "Calinus'un ölümünden hicretin 290. senesine kadar 815 yıl geçmiştir" şeklindeki görüşüne dayanır. İnsan buna nasıl güvensin ve kalbi nasıl tatmin olsun? Calinus'un belirttiğine göre kendisi, Roma İmparator'u Adrianus döneminde Anatomi konusunda bir kitap yazmıştır. Bu imparatorun ilk yılları Batlamyus'un "Mâcistî" adlı kitabı ve Ahbar kitapları gereğince, İskender takvimine göre 428 yılına tekabül eder. İşte bu tarih, İshak'ın, Calinus'un ölümünü tarihlendirmiş olduğu zamanın gerisinde kalmaktadır. Bilakis bundan da garibi, Calinus'un "Kitâbu Ahlâkı'n-Nefs" adlı kitabında olandır. Bu da, Kayser Kodomos zamanında, putlara sunu olayını tarihlendirmesidir ki bu olay, İskender dönemine 500 küsur sene yakındır. Eğer Calinus'un ölüm tarihi için başka bir kanıt bulamazsak, tabieler tarihi karanlıklar içinde kalır.

(P7) Eski Yunanlıların çoğu, tıp ilminin Askalibus tarafından kurulduğu noktasında kuşku duymaz. Bazısı ilhamla, Yahyâ en-Nahvî ise, deneyimle ortaya konduğunu söyler. Şüphesiz Askalibus bununla lâhûtî bir nitelik kazanmış, Allah da melekleştirmiş ve onu ateşten bir sütun üzerinde yükseltmiştir. Onların bu düşüncesi, Hinduların, ruhların bedenlerden ayrıldıktan sonra, cesetleri yakmaları şeklindeki inançlarına bir işaret taşımaktadır. Calinus şöyle der: "Askalibus ve Diyonisyus önceden iki insan idiler, sonra Allah o ikisini melekleştirdi. Çünkü onlardan biri insanlara tıbbi öğretti, diğeri de onlara içkiyi üretti ve bağıcılığı öğretti. Calinus şunları da ekler: "Askalibus ailesi arasında, tıp öğretiminin kendi ailelerinden başkasına geçişinin engellenmesi için geçmiş eskilere dayanan yeminler ve anlaşmalar bulunmaktadır. Bu sebeple Hipokrat'ın, tıp bilgisini (mesleğini) devralıp da bir kitapta ebedileştirmesine kadar, Rodos ve Kıbrıs adasıyla, Kû şehrindeki okullarda tıbbi sadece kendi evlatlarına öğretirler ve birbirlerinin ağızından şifâhî olarak tevarüs ederlerdi. İşte bu, sanatları karışıklıklardan koruyan sebeplerden biri olarak onlardan hikâye edilmektedir. Aynı şekilde, edebiyat, siyaset ve halkını belirli tabakalar halinde düzene koyarak -ki bu tabakalar kendileri için belirlenmiş olanın dışına çıkamazlardı- çeşitli memleketleri egemenliğine alarak hüküm sürme konusunda dünyanın diğer imparatorlarından daha öne çıkan Pers hükümdarları da sanatların / zanaatların korunma nedenlerinden biri olmuşlardır. Yine, belirgin sebeplerden eski bir antlaşmayla tabakalaşmaları (kast sistemini) şu ana kadar sürdüren Hintliler de, sanatların korunmasına yardımcı olmuşlardır. İşte bu Hint kast sisteminin tabakalarından biri, dînî otoriteyi elinde bulunduran Brahmanlardır. Onlar, sözü (kelâmı) tevarüs ederler ve bunu "Veda" (Bîz?) diye isimlendirirler ve Allâh'ın Sözü (Kelâmı) olarak telakkî ederlerdi. Bu sözü (kelâmı-kutsal metinleri), sonra gelenler önceliklerden işitme yoluyla ve ilimle alırlar, onun ayağa düşüp de yok olmasını önlemek için başkasına ve yazımına izin vermezlerdi. Zamanımıza yakın bir dönemde Brahmanlardan biri, insanların ilgisizliklerinden ve

önem vermeyişlerinden dolayı kaybolması korkusuyla sözün yazıyla tespiti ve yorumu konusuna kendini adadı. İşte bu, Calinus'un, Hipokrat'tan alıntılanarak anlattığı olaya benzemektedir.

(P8) Torino, Mosoya, Franklar ve Mısırlılar gibi milletlerin ve ülkelerin tıp mesleğindeki önceliklerine göre, tecrübe sahiplerinin haberlerinden hikâye edilenlere gelince: Tıpkı Pers büyücüleri, Babilliler, Yemenliler, Hintliler ve Slavlar gibi, onlar hastalıkları müzik ve çalgı âletleriyle iyileştiriyorlardı. Anlatıldığı gibi bu, onlarda mevcut maddeler (el-mevâddü:ilaçlar/yöntemler) açısından böyledir. Ancak, maddeler (ilaçlar/yöntemler) ne kadar özel olursa olsun, günler geçtikçe başarıların, birikimlerin ve deneyimlerin ortaya koyduğu üzere, o konuda uzman olanların daha iyi göreceği (bileceği) noktalar vardır. Eğer bu insanlara bunlarla birlikte zekâ ve keskin bir görüş de verilmişse, -ister tıp ve ister diğerleri olsun sanatlar/zanaatlar daha da gelişmiştir. Ümmetler arasında mizaçlar, gayretler ve çalışmalar noktasında, sebebi Allah'ın seçilmiş kullarına yardımı ve onlar vasıtasıyla alemi mamur hale getirtme olan çok açık rekabet vardır. Yukarıda sayılan milletler arasında ilme önem vermeyenlere en uygun örnek Babillilerdir. Kadim dönemde tıp, felsefe ve astronomi, "Keldânî Bilimleri" olarak adlandırılırdı. Çünkü Kalovaza ve Bâbil, birbirine uzak değillerdi. Her ikisinde de astronomi baskındı. Bu sebepten bazen "büyücüler", bazen de "tılsımcılar" olarak adlandırılmışlardır. Kitâbu'l-Ahbâr'da bu bilimlerin Mısır kralı VI. Afhatus döneminde -ki onun dönemi İskender'den yaklaşık 1800 yıl öncedir- Mısır'a taşındığı belirtilir. Bazıları, bu bilimlerin taşıyıcısının hikmetle yüklü Hermes olduğunu ileri sürerler. İşte bu yüzden, astronomi (astroloji) ilmi onlarda baskındır. Bunlardan biri Miletli Thales'dir. Çalgı ve beste olayına gelince, onun gönüllerdeki etkisi açıktır. Belki bedenler, gönüllere yakınlıkları nedeniyle ondan faydalanırlar, ancak bir dereceye kadar. Çünkü onun (müziğin), "hafifletici" (muhafif:teskin edici) olarak adlandırılması, "tedavi edici" (şâfi:sıfa verici) olarak adlandırılmasından daha uygundur.

(P9) Sonra âlemin ezeli olduğunu söyleyenlere yönelip şöyle deriz: Onlar ilimlerde ve sanatlar/zanaatlarda da ezellilik olduğuna inanırlar. Âlem hiçbir zaman ilimsiz ve sanatsız/zanaatsız olmamıştır. Bu konuda rastgele konuşmayanlar ise, onların bazen potansiyel, bazen de fiilî olarak ortaya çıktığını ileri sürerler. İşte bu durum, milletler için tıpkı insanların ölümü gibi yok oluşa benzeyen çeşitli haller ortaya koyar. Topyekün yok olmasa da yeryüzü imardan boş kalır ve harap olur. Sonra, onların kalıntılarından yeniden ortaya çıkar. Onların durumları kabaca düşünüldüğünde, en az ihtiyaç içinde oldukları başlangıç dönemine benzer. Sayıları ve sosyalleşmeleri (ictimâuhum:uygarlaşmaları) artıkça ihtiyaçları da artar. Onlar arasında sanatlar/zanaatlar belirlemeye başlar. Günler geçtikçe gelişir ve zirveye ulaşınca kadar kompleks hale gelir. Zirveden sonra, düşüş (çöküş) başlar. Fiil halindeki durum, kuvveye dönüşüncüye kadar olaylar birbirini izler. Nasıl olursa olsun milletler (medeniyetler) için bu durum döngüseldir (dâirun edvâran). Bütün çevrimleri değil de bir tek döngüyü al. Durumun, âlemin sonradan yaratıldığını söyleyenlerin görüşlerine aykırı olmadığını göreceksin. Hintlilerin, insanların uğrayacağı çeşitli döngülerle ilgili görüşleri vardır. Sondan, başlangıç noktasına dönüşle ilgili çeşitli görüşler vardır. Ancak, burası onların anlatılacağı ve açıklanacağı yer değildir. "Kitâbu Çerk fi't-Tıb" onların en eski kitaplarından biridir. Bu kitabın müellifi, Hint-

liler'e göre, kitaba ismini veren zahit, ilhama ve yardıma mazhar olan biridir. Yaşadığı dönemin, yaklaşık olarak I. Askalibus'un yaşadığı döneme yakın olduğuna işaret ederler. Askalibus'un, aralarında her hangi biri bulunmaksızın "İlk Baba'nın" (Hz. Âdem'in) oğlu olması, şaşılacak bir durum değildir. Böylece, onun bilgilerinin kaynağı da Hz. Âdem'e öğretilen isimlere döner. Yahya en-Nahvî'nin, orada her doktorun yeni eklemelerini ve bu ilavelerin sebebinin kaydettiği "Tiryak" (Panzehir) hakkında bir kitabına rastlamıştım. Öyle ki, Yahya bu kitabıyla, Zehirleri Ayırt Eden -ki bunun anlamı kurtarıcıdır- unvanını elde etmişti. Onun, bu kitapta, bu doktorların dönemlerini ve hayatlarını anlattığını düşünüyorum. Ancak kitap kayıptır. Eğer kaybolmamış olsaydı, konumuzu ilgilendiren bilgileri burada anlatırdım. (Artık) benden istemiş olduğun konuda belirttiklerim ölçüsünde ikna olduğumu sanıyorum.

(P10) Sözüme, Ebû Bekir Zekeriya er-Râzî'nin kitaplarıyla başladığım gibi, senin benden bir vakit isimlerini gösterdiğimde istemiş olduğun Hicrî 420 yılının sonuna kadar kendi yazdığım kitapların isimleriyle bitiriyorum. Ömrümün ay takvimine göre altmış beş (65), güneş yılına göre de altmış üç (63) yılını tamamlamış bulunmaktayım. Bu konudaki iştiağım gerçekleşmemiş olsa da, rüyamın yorumunun gerçekleşmiş olmasına şaşırmadım.

1- 1250 varakta, Hârezmî'nin Zîc'inin aksak yönleri üzerinde çalıştım. Faydalı bazı hususları nitelendirdim ve gerekli cevapları verdim.

2- Hârezmî'nin Zîc'i üzerinde Ebû Talha et-Tabîb çelişkiler taşıyan bir çalışma yapmıştır. Ben, deliller getirerek Hârezmî'nin Zîc'i üzerindeki ithamları kaldıran 360 varaklık bir çalışma yaptım.

3- Ebu'l-Hasan el-Ehvâzî'nin bu konuda yazmış olduğu kitabında Hârezmî'ye haksızlık yaptığını fark ettim. Bu durum ismi geçen iki kitabımın ortası hacminde 600 varaklık bir kitap yazmaya zorladı.

4- "Tekmilü Zîcî Habeş¹⁰⁴ bi'l-İlel ve Tehzîbu A'mâlihî mine'z-Zülel" (Sebepleriyle Habeş'in Zîc'inin Tamamlanması ve Kusurlarından Arındırılması) ismini verdiğim bir kitap yazdım. Onun üçte biri iki yüz elli (250) varak tuttu.

5- Aynı şekilde "Sind Hindî" konusunda bir kitap yazdım ve ismini "Cevâmi'ul-Mevcûd li Havâtiri'l-Hünûd fi Hisâbi't-Tencîm" (Yıldız Hesaplamaları Hakkında Hintliler'de Mevcut Önemli Bilgiler Toplamı) koydum. Tamamı 550 varaktır.

6- Zîcu'l-Erkand'ı¹⁰⁵ gözden geçirdim ve onu kendi kavramlarımla ifade ettim. Çünkü mevcut çevirisi anlaşılmamaktadır ve onda var olan Hintçe kavramlar olduğu gibi bırakılmıştır.

7- İsfahbed Cîlcîlân Merzubân b. Rüstem'in yer kürede olup bitenler hakkında yazmış olduğu yüz elli beş (155) varaklık "Kitâbu Mekâlfîdi İ'lmî'l-Hey'e" adlı kitabını inceledim.

8- Eşit ve bitişik iki yörünge hakkında bir kitap yazdım. Bunu, Hintliler'e göre "İki Tutulmanın Gölgesi" (Hayâlu'l-Kusûfeyn) diye isimlendirdim. Bu, Hintliler'in bütün

104) Burada kastedilen kişi, bilimlere ve bilim adamlarına büyük değer verdiği bilinen ünlü Abbâsî Hâlifesi Me'mûn'un önde gelen astronomlarından biri olan Habeş el-Hâsib'tir. Bkz. Libera, 55.

105) Zîcu'l-Erkand, Hint astronomlarından Brahmagupta'nın (ö. 665'ten sonra) bir eseridir. Bkz. *İslam Bilim Tarihi*, Ed. Raşid Rüşdi, 24.

zîc'leriyle ilgili olup onlar tarafından çok iyi bilinmektedir. Halbuki, bizim bilgilerimiz bunu bilmezler.

9- Emru'l-Mümtehan¹⁰⁶ ve Tabsîru İbni Keysûm el-Müfteten" (Deneme/Testetme İşi ve Uygulamacı İbn Keysûm'a Uyarı) diye isimlendirdiğim bir kitap yazdım. Çünkü o, bu konuda haddi aşmış ve cehaletini ortaya koymuştur. Kitap yüz (100) varak oldu.

10- Dönüşümler/Değişimler (et-Tehâvîl) ilminde derinleşmiş birinin sorusu üzerine otuz (30) varaklık bir risale yazdım. Onu "İhtilâfu'l-Ekâvîl li İstihrâci't-Tehâvîl" (Dönüşümlerin Ortaya Çıkışıyla İlgili Çeşitli Sözler) diye isimlendirdim.

11- Güneşin hareketleriyle ilgili olarak düzenlenmiş olan cetvellerden şüphe eden ve kendisini Habeş'in analiz yöntemi doğruya ulaştırmayan birinin sorusu üzerine, 70 varaklık bir tashîh (kitabı) yazdım.

12- Yenilikler, yılların değişimi vb. gibi diğer zamanların oluşumunda Astronominin varlık sebebini kendisine borçlu olduğu yöntemin kontrolü hakkında 60 varaklık bir kitap yazdım.

13- Kâdı Ebu'l-Kâsım el-Âmirî'nin, şekillerden arındırılmış olarak sadece teorik ilkeleri kapsayan 30 varaklık "Miftâhu İlmi'l-Hey'e" (Astronomi ilminin anahtarı) adlı eseri üzerinde çalıştım.

14- Ebu'l-Hasan Mûsâfir için el-Ferğânî'nin "Fusûlü'l-Hey'e'si üzerinde çalışıp bir kitap yazdım ve onun ismini "Tehzîbu Fusûli'l-Ferğânî" (Ferğânî'nin Fusûl'ünün Kontrolü) koydum. 200 varaktır.

15- Ayrıca, Ebu'l-Mûsâfir için "İfrâdu'l-Makâl fi Emri'l-Ezlâl" (Tutulmalarla İlgili Sözlerin Zirvesi) adlı bir kitap yazdım. Bu ilmi 200 varakta ele aldım.

16- Yine Ebu'l-Mûsâfir için, dairelerin merkezlerini bulmadaki yeni yöntemler hakkında bir kitap yazdım. Bu kitap 100 varaktan fazladır.

17- Cürcân Astronomlarının, yeryüzü atmosferinin ve enlemlere sahip olan sabit yıldızların durumlarının incelenmesi hakkında bazı risalelerini 30 varakta tetkik ettim.

18- Şekilsiz (şemasız) olarak kutuplarda senenin bir gündend ibaret oluşunu tarif etmek için bütün yeryüzünde gece ve gündüzün süresini esas alan küçük bir yazı yazdım. Sonra, çeşitli memleketlerin enlem ve boylamlarıyla birbirlerine göre konumlarını ele alan bir çalışma yaptım.

19- "Kitâbu Tahdîdî Nihâyâti'l-Emâkin li Tashîhi Mesâfâti'l-Mesâkin" (Çeşitli Yerleşim Birimlerinin Mesafelerinin Düzeltilmesi İçin Mekânların Sonlarının Sınırlandırılması) adlı 100 varaklık bir çalışma yaptım.

20- "Kitâbu Tehzîbi'l-Ekvâl fi Tashîhi'l-Urûz ve'l-Atvâl" (Enlem ve Boylamların Tashihi Hakkındaki Literatürün Gözden Geçirilmesi Hakkında Kitap). Bu kitabım 200 varaktır.

21- "Kitâbu Tashîfi'l-Menkûl mine'l-Arz ve't-Tûl" (Enlem ve Boylamlar Hakkında Nakledilen Hatalarla İlgili Kitap). 40 sayfalık kitap yazdım.

22- "Makale fi Tashîhi't-Tûl ve'l-Arz li Mesâkini'l-Ma'mûr mine'l-Arz" (Yeryüzünün Bayındır Yerleşim Birimlerinin Enlem ve Boylamlarının Tashihi Konusunda Makale).

106) Bu kelime, daha çok uygulamaya sokularak doğrulanmış, test edilmiş astronomi cetvelleri için kullanılmaktadır. Bkz. *İslam Bilim Tarihi*, Ed. Raşid Rüşdi, 47.

23- "Makâle fî Ta'yîni'l-Beled mine'l-Arz ve't-Tûl" (Yerleşim Birimleri Enlem ve Boylamlarının Tespiti Konusunda Makale). Bu son iki makale 20 varaktır.

24- "Makale fî İstihrâci Kadri'l-Arz bi Rasadi'l-İnhitâti'l-Ufuk an Guleli'l-Cibâl" (Dağların Zirvesinden Ufuk Düşümü Gözlemiyle Yeryüzünün Ölçümünün Çıkarılması). 60 Varak.

25- "Gurûbu's-Şems l'nde Menâreti İskenderiye" (İskenderiye Fenerinden Güneşin Batışı). 40 varak.

26- "İhtil'âfu'l-Vâkı' fî Tekâsîmi'l-Ekâlîm" (Bölgelerin Taksimâtı Konusunda Meydana Gelen İhtilaflar). 20 Varak.

27- "İhtilâfu Zevî'l-Fadl fî İstihrâci'l-Arz ve Mîl" (Enlem ve Eğimlerin Çıkarımı Konusunda Önde Gelen Bilim Adamlarının İhtilâfları).

28- "Kitâbu'l-Ecvibe ve'l-Esile li Tashîhi'l-Semti'l-Kıble" (Kıble Yönünün Tashîhi Konusunda Sorular ve Cevaplar). 30 varak.

29- "İzâhu'l-Edille alâ Keyfiyeti Semti'l-Kıble" (Kıble Yönünün Durumu Konusunda Delillerin Açıklaması). 25 varak.

30- "Tehzîbu Şurûti'l-Amel li Tashîhi Sumûti'l-Kıbel" (Kıble Yönlerinin Tashîhi Noktasında Çalışma Şartlarının Yeniden Gözden Geçirilmesi). 40 varak.

31- "Takovîmu'l-Kıble bi Büst bi Tashîhi Tûlihâ ve Arzihâ" (Büst şehrinin Enlem ve Boylamlarının Tashihiyle Kıble Yönünün Tespiti). 15 varak.

32- "el-İnbîâs fî li Tashîhi'l-Kıble" (Kıble Tashihinin Yeniden Yapılması). 45 varak.

33- "Telâfi Avârızı'z-Zelle fî Kitâbi Delâili'l-Kıble" ("Delâilü'l-Kıble: Kıble'nin Delilleri" Adlı Kitaptaki Bazı Küçük Hataların Giderilmesi).

Hesaplama ile (Aritmetik/Matematik) İlgili Olarak Yazdıklarım:

34- "Tezkire fî'l-Hisâb ve'l-Add bi Erkâmî's-Sind ve'l-Hind" (Hint ve Sind Rakamlarıyla Sayı ve Hesaplamalar Konusunda Notlar). 30 varak.

35- "Kelâm Yetbeuhâ fî İstihrâci'l-Kiâb ve'l-Adlâ mâ Verâehû min Merâtibi'l-Hisâb" (Küp ve Bunun Ötesindeki Kenar Hesaplama Dereceleri). 100 varak.

36- "Keyfiyyetü Rusûmi'l-Hind fî Teallümi'l-Hisâb" (Hesap Öğreniminde Hint Yönünün Durumu).

37- "Fî Enne Ra'ye'l-Arab fî Merâtibi'l-Aded Esvabu min Ra'yi'l-Hind" (Sayı Basamakları Hakkında Arap Görüşünün Hint Görüşünden Daha Doğru Olduğu Hakkında). 15 Varak.

38- "Fî Râsikâti'l-Hind". 15 varak.

39- "Fî Seklebi'l-A'dâd". Bunun yarısı 30 varaktır.

40- "Tercüme Mâ fî Berâhime Sidhâned min Turuki'l-Hisâb" (Hesaplama Yöntemleriyle İlgili "Berâhim-i Sidhâned" Adlı Eserde Olanların Tercümesi). 40 varak.

41- "Mansûbâtu'd-Darb" (Çarpmanın Kökenleri).

Işıklar ve Geçişler (eş-Şuâat ve'l-Memerr) Hakkında Yazdıklarım:

42- "Tecridü's-Şuâat ve'l-Envâr ani'l-Fedâihi'l-Müdevvene fî'l-Esfâr" (Esfâr'da Yazılı Olan Büyük Hatalardan Şuâaların ve Işıkların Soyutlanması) adlı 55 varaklık bir kitap yazdım.

43- "Tahsîlu's-Şuâât bi Ebadi't-Turuk ani's-Sâât" (Zaman İçinde Şuâların En Uzak Yollarla Elde Edilişi) adlı 10 varaklık bir makale yazdım.

44- "Matrahu's-Şuâi Sâbiten alâ Tağayyuri'l-Bikâ" (Kalışın Değişikliğine Göre Şu-aların Mekânının Sabitliği) adlı 15 varaklık makale yazdım.

45- "Temhîdu'l-Müstekarr li Tahkîki Ma'nâ'l-Memerr" (Geçişlerin Anlamlarını Araştırmak İçin Sağlam Bir Mukaddime).

Âletler ve Kullanıldıkları İşler Hakkında Yazdıklarım:

46- "İstîâbu'l-Vucûhi'l-Mümkinne fi San'ati'l-Usturlâb" (Usturlab Yapımında Çeşitli Metotlar) adlı 80 varaklık bir kitap yazdım.

47- "Teshîlu't-Tashîhi'l-Usturlâbî ve'l-Amel bi Mürekkebâtihî mine's-Şimâli ve'l-Cenûbi" (Kuzey ve Güney'den Usturlap Âletleriyle Çalışmayı ve Hata Düzeltmelerini Kolaylaştırma) adlı 10 varaklık bir çalışma yaptım.

48- "Tastîhu's-Suver ve Tabîhu'l-Küver" (Şekillerin Yüzeyi ve Kürelerin Merkezi) ile ilgili 10 varaklık bir çalışma yaptım.

49- "Fimâ Ahrace mâ fi Kuvveti'l-Usturlâb ilâ'l-Fi'l" (Usturlapta Potansiyel Olarak Bulunan Şeyin Fiile Dönüştürülmesi) adlı 30 varaklık bir çalışma yaptım.

50- "İsti'mâlu'l-Usturlâbi'l-Kürî" (Küre Biçimindeki Usturlabın Kullanılması) adlı 10 varaklık bir çalışma yaptım.

Zamanlar ve Vakitler ile ilgili Yazdıklarım:

51- "Ta'bîru'l-Mîzân li Takdîri'l-Ezmân" (Zaman Takdirinde Ölçülerin Yorumlanması) adlı 15 varaklık bir makale yazdım.

52- "Tahsîlu'l-Ân mine'z-Zemân 'Inde'l-Hind" (Hintlilerce Mutlak Zamandan Zaman Biriminin (Ânın) Elde Edilişi) adlı 100 varaklık bir kitap yazdım.

53- "Tezkire fi'l-İrşâd ilâ Savmi'n-Nasârâ ve'l-E'yâd" (Hıristiyanların Bayram ve Oruç Vakitlerinin Düzeltmesiyle İlgili Notlar) 20 varaklık.

54- "el-İ'tizâr ammâ sebaka lî fi Târîhi'l-İskender. (İskender Tarihiyle İlgili Daha Önce Yazmış Olduklarımla İlgili Düzeltmeler) adlı 10 varaklık bir çalışma yaptım.

55- "Tekmîlu Hikâyâti Abdilmelik et-Tabîb el-Büstî fi Mebdei'l-Âlem ve İntihâih" (Âlemin Başlangıcı ve Sonu Hakkında Tabib Abdülmelik el-Büstî'nin Anlatılarının Tamamlanması) ile ilgili yaklaşık 100 varaklık bir çalışma yaptım.

Kuyruklu Yıldızlar ve Zevâib (Saçaklı Yıldızlar) Hakkında Yazdıklarım:

56- "Delâletü'l-Âsâri'l-Ulviyye ale'l-Ahdâsi's-Süfliyye" (Yukarıdaki Yüce Varlıkların Aşağıdaki Sıradan Varlıklara Delâleti) hakkında 30 varaklık bir kitap yazdım.

57- "İbtâlu Zunûnin Fâside Hatarat alâ Kulûbi Ba'dı'l-Etubbâ fi Emri'l-Kevâkibi'l-Hâdisi fi'l-Cevv" (Gökyüzündeki Sonradan Olan Yıldızlar Konusunda Bazı Tabiblerin Kalbine Gelen Kötü Düşüncelerin Giderilmesi) ile ilgili 70 varaklık bir kitap yazdım.

58- "Makâle fi'l-Kelâm ale'l-Kevâkib Zevâti'l-Eznâb ve'z-Zevâib" (Kuyruklu Yıldızlar ve Saçaklı Yıldızlardan Bahseden Bir Makale) 65 varaklık.

59- "Makâle fi Muđfâti'l-Cevvi'l-Hâdisi fi'l-Uluvv" (Semâda Ortaya Çıkan Boşluğun Aydınlatılması) ile ilgili bir makale.

60- "Makâle fi Tasaffuhi Kelâmi Ebî Sehl el-Kûhî fi'l-Kevâkibi'l-Munkazza" (Ebû Sehl el-Kûhî'nin Sönmüş Yıldızlar Hakkındaki Sözlerinin İncelenmesi ile İlgili Makale) 15 varaklık.

Ayrıca Şu Çalışmaları Yaptım:

61- "Tahkîku Menâzili'l-Kamer" (Aydın Evrelerinin İncelenmesi) adlı 180 varaklık bir kitap yazdım. 180 Varak.

62- "Fi'l-Fahs an Nevâdiri Ebî Hafs Ömer b. el-Ferruhân" (Ebû Hafs Ömer el-Ferruhân'ın Nevâdir Adlı Eserinin İncelemesi Hakkında). 240 Varak.

63- Makale fi'n-Niseb elletî beyne'l-Filizzât ve'l-Cevâhir fi'l-Hacim" (Maden Filizleri ve Cevherler Arasında Hacim Bakımından Oran Hakkında Bir Makale). 30 Varak.

64- Makâle fi İstihrâci'l-Evtâr fi'd-Dâire bi Havâssi'l-Hattî'l-Münhanî (Özel Eğimli Bir Çizgiyle Dairedeki Yayların Çıkarımıyla İlgili Makale)¹⁰⁷. 80 Varak.

65- Tezkire fi'l-Mesâha li'l-Müsâfiri'l-Mukvî (Sağlıklı (Sağlam) Bir Yolcuya Göre Hazırlanmış Alanlar Hakkında Bir Tezkire). 10 Varak.

66- "Makâle fi Nakli Havâssi's-Şekli'l-Kuttâ'ı ilâ mâ Yuğnî anh" (Kesici Yapıdaki-lerin Özelliklerinin, Yerini Alacak Şeylere Nakledilmesi) 20 Varak.

67- Makâle fi enne Levâzime Tücezzi'u'l-Mekâdir Lâ ilâ Nihâyetin Karîbettün min Emri'l-Hattayni'İlezeyni Yukarribâni ve Lâ Yeltekiyâni fi'l-İstibâd" (Uzaklaşma Konusunda Birbirine Yaklaşıp Birleşmeyen İki Çizginin Durumuna Yakın Olan Ölçüleri/Miktarları Sonuna Kadar Parçalamayan Asıllar). 10 Varak.

68- "Makâle fi Sıfati Esbâbi's-Suhûneti'l-Mevcûdeti fi'l-Âlemi ve İhtilâfi Fusûli's-Sene" (Dünyadaki Mevcut Isının Sebeplerinin Nitelikleri ve Mevsimlerin Farklılaşması Hakkında Makâle). 45 Varak.

69- "Makâle fi'l-Bahs ani't-Tarîkati'l-Mezkûrati fi Kitâbi'l-Âsâril-Ulviyye" (Âsârî'l-Ulviyye Adlı Kitapta Zikredilen Yol Hakkında Araştırma Makale). 40 varak.

70- "el-Mesâilu'l-Belhiyye fi'l-Maâni'l-Müteallika bi İnkisârî's-Sînâa". (Sanatların Yok Oluşu Bağlamında Belh Şehrinin Prolemleri). 70 varak.

71- "el-Cevâbât ani'l-Mesâili'l-Vâride min Müneccimî'l-Hind" (Hint Müneccimlerinden Gelen Sorulara Cevaplar) 120 varak.

72- el-Cevâbât ani'l-Mesâil'l-Aşri'l-Keşmîriyye" (Keşmire Ait 10 Soruya Cevaplar).

Yıldızlarla İlgili Yazdıklarım:

73- "Kitâbu't-Tefhîm li Evâili Sınâati't-Tencîm" (Yıldızlar İlminin En Eski Tarihiyle İlgili Anlatı).

74- "Makâle fi Taksîti'l-Kuvâ ve'd-Delâlat beyne Eczâi'l-Buyûti'l-İsnâ Aşera. (Kuvvetlerin Eşit Taksimi ve 12 Yörüngenin Kısımlarına İşaretleri). 15 varak.

75- "Makâle fi Hikâyeti Tarîki'l-Hind fi İstihrâci'l-Umr" (Ömür Hesaplamasında Hint Yöntemi Hakkında Makale).

76- "Makâle fi Seyri Sehmi's-Saâdeti ve'l-Ğayb" (Mutluluk ve Gelecek Nasibinin Gidişatı).

77- "Fi'l-İrşâd ilâ Tashîhi'l-Mebâdi İştemele alen-Numûzârât (Örneklerle Temel İl-keler Düzeltmesi) 50 varak.

107) Bu kitaplar büyük ihtimalle sinüs ve kosinüsle ilgilidir.

78- "Makâle fî Tebyîni Re'yi Batlamyus fî's-Selhûdâ. (Batlamyus'un Selhûdâ Hak-
kındaki Görüşünü Açıklayan Makale). 7 varak.

79- "Tercüme Kitâbi'l-Mevâfîdi's-Sağîr li Berâhimher" (Berâhimher'in Mevâfîdis-
Sağîr Adlı Kitabının Tercümesi).

Şaka Ve Mizahla İlgili Çevirilerim

80- Kıssatü Vâmık ve Azrâ. 81- Hadîsu Kasîmi's-Sürûr ve Ayni'l-Hayât. 82- Hadîsu
Ormâzdiyâr ve Mihriyâr. 83- Hadîsu Sanemeyi'l-Bâmîyân. 84- Hadîsu Dâzme ve Kerâ-
mî Doht Hahlî'l-Vâdî. 85- Hadîsu Nîlüfer fî Kıssati Debistî ve Berbehâker. 86- Kâfiye-
tü'l-Elif mine'l-İtmâm fî Şi'rî Ebî Temâm. 87- Makâle fî'l-İstinbâr fî Kaddi'l-Eşcâr. 88-
Tahsîlu'r-Râha bi-Tashîhi'l-Mesâha. 89- et-Tahzîr min Kıbeli't-Türk. 90- el-Kur'atü'l-
Musarraha bi'l-Avâkıb. 91- el-Kur'atü'l-Müsemmene li İstinbâti'z-Damâiri'l-Muham-
mene ve Şerhi Mezâmîri'l-Kur'ati'l-Müsemmene. 92- Tercümetü Kelb-i Yâre (Bu Hint-
çe Küflü ve Mikroplu Hastalıklar Konusunda Bir Makedir).

Akâidile İlgili Yazdıklarım:

93- Tahkîk mâ li'l-Hind min Makâletin Makbûletin fî'l-Akl ve Merzûle. (Akl Konusun-
da Hintlilerin Kabul Edilebilir ve Edilemez Söyledikleri Sözlerin İncelenmesi.) 700 varak.

94- Makâle fî İleti Alâmâtî'l-Burûc fî'z-Zicât min Hurûfî'l-Cümmel. (Alfabetik Sı-
ra Harflerinden Oluşan Ziclerdeki (Yıldızların Hareketleriyle İlgili Astronomi Kitapları)
Burçların İşaretlerinin Sebepleri Hakkında). 15 varak.

95- Kelâm Fî'l-Müstekarr ve'l-Müstevda'. (Sürekli ve Geçici Yerler Hakkında). 10
varak.

96- Makâle fî Bâsedyû'l-Hind inde Mecîeti'l-Ednâ.

97- Tercümetü Kitâbin Şâmilin fî'l-Mevcûdâtî'l-Mahsûse ve'l-Ma'kûle. (Akılla ve
Duyularla Kavranan Varlıkları Kapsayan Kitabın Tercümesi).

98- Tercümetü Kitâbi Bâtencil fî'l-Halâs mine'l-İrtibâk (Vesveseden Kurtulma Ko-
nusundaki "Kitâbu Bâtencil" in Tercümesi).

Temize Çekilmiş ve Müsvedde Halde İken Kaybettiklerim Çoktur. Şu Aşağıdakiler Gibi:

99- et-Tenbîh alâ Sınâati't-Temvîh (Yıldızlar Hakkındadır.) (Sahte Sanatlarla/Zana-
atlarla İlgili Uyarı).

100- Tenvîru'l-Minhâc ilâ Tahlîli'l-Ezyâc (Ziclerin Analiziyle İlgili Yöntemin Aydın-
latılması).

101- et-Tatbîk ilâ Tahkîki Hareketi'ş-Şems (Güneş Hareketinin Gerçekleşmesiyle İl-
gili Bir Uygulama).

102- el-Burhânü'l-Münîr fî A'mâli't-Tesyîr (Yörünge Hareketi Konusunda Aydınla-
tıcı Bir Delil).

103- Kitâbu Tenkîhu't-Tevârih (Tarihin Gözden Geçirilmesi Kitabı).

Bu saydıklarım gibi daha birçok kitabı kaybettim.

(P11) Rüyanın yorumu olarak şunu zikrettim: Bil ki, insan sıkıntı ve zorluklar içine
düştüğünde, en zeki ve akıllısı da olsa bir kurtuluş umar. Bu sebeple müjdelerle rahatlar
ve hoşlanmadığı şeylerden içine kapanır ve fal baktırmak ister. Düşlerle avunur. Bu yüz-

den fala ve rüya yorumlarına meyleder. Böyle zamanlarda, kendimi kınasam da, doğum günüme göre hayatımın gidiş çizgisini çizmelerini ve ömrümün uzunluğunu hesap etmelerini istemişimdir. Onlar, ömrümün kalan kısmıyla ilgili olarak birbirlerinden çok farklı tespitlerde bulundular. Kimisi 16 sene, kimisi bile bile yalan söyleyerek 40 küsur senelik toplam ömrüm olduğunu söyledi. O anda ben 50 yaşımı geçmiştim. Diğerleri ise, ömrümün 60 seneden daha fazla olduğu konusunda yemin ettiler. Altmışlı yaşlara girdiğimde öldürücü hastalıklar beni sardı. Bu hastalıkların bir kısmı aynı anda ortaya çıktı. Kimisi ise birbirini izleyerek ortaya çıktı. Öyle ki kemiklerim inceldi ve bedenim çöktü. Hareketsiz kaldım. Duyularım özelliğini kaybetti. Yaşımın ilerlemesinden dolayı yeteneklerim zayıflamışsa da, bir müddet sonra iyileştim. 61 yaşına girdiğim gece şöyle bir rüya gördüm. Sanki hilâlin doğuşunu bekliyorum. Onu yörüngesinde, bulunması gereken yerde arıyordum. Onu gözetleyemeyince, biri bana şöyle diyor: "Vazgeç artık! Sen 170 defa ayı göreceksin!". Bunun peşinden hemen uyandım. 14 yıl 2 aylık ay yılını, güneş yılını çevirdim. Bundan 5,5 aylık bir süreyi çıkardım¹⁰⁸. Bütün bunlar doğum zamanımı esir aldığı söylenen Büyük Utarid (Merkür) Senesi'ne yaklaştı. Bu söylenenlerden pek mutlu olmadım. Sanki ömrüm bitmiş, bir şey hariç, ondan ne bir yudum içecek su ne de bir lokma yiyecek kalmış. O da elimdeki eksik eserlerin tamamlanması ve müsvedde halindekiilerin temize çekilmesidir. İşte onlar:

104- el-Kânûn el-Mesûdî. 105- el-Âsâru'l-Bâkıye mine'l-Kurûni'l-Hâliye. 106- el-İrşâd ilâ mâ yurraku ve lâ yünâlu mine'l-Eb'âd. 107- el-Kitâbetü fi'l-Mekâyil ve'l-Mevâzîn ve's-Şerâitu't-Tayyâr ve's-Şevâhîn. 108- Cem'u't-Turuki's-Sâire fi Ma'rifeti Evtâri'd-Dâire. 109- Tasavvuru Emri'l-Fecr ve's-Şafak fi Ciheteyi's-Şark ve'l-Ğarb mine'l-Ufuk. 110- Tekmîlu Sınâati't-Tasfih. 111- Celâu'l-Ezhân fi Zici'l-Battânî. 112- Tahdîdu'l-Ma'mûra ve Tashîhuhâ fi's-Sûrati. 113- 'İlelü Zici Ca'fer el-Mukannâ bi Ebî Ma'şer.

(P12) Diğer yazdıklarım ve Hint kitaplarından çevirmeye niyet ettiklerim konusunda Allah'ın yardımı ve fikirlerin dağınıklığından korunma hariç, yaşıma göre, bedenimin sağlığı, duyularımın sağlamlığı, ecelimin geciktirilmesi ve zamanın genişletilmesi olmaksızın kimse yardımcı olamaz. Senin, kitaplarımdan saymış olduklarım içinde gençliğimde yazmış olduklarımı bilmen gerekir. Bunları yazdıktan sonra onlarla ilgili bilgiler arttı. Ancak onları ne reddedebilirim, ne de kötü/bayağı görebilirim. Çünkü onların hepsi benim çocuklarımdır. İnsanların çoğu (sadece) kendi oğluna ve onun saçlarına meftundur. Benim isimle başkalarının yazdıklarına gelince, onlar da evdeki kız evlatlıklar ve boyundaki kolyeler gibidir. Çocuklarımla (kendi kitaplarımla) onlar (benim adıma yazılanlar) arasında (başkalarının yaptığı gibi) bir ayırım yapmam.

Nitekim Emîru'l-Mü'minîn'in mevlâsı (Allah onun delillerini aydınlatsın) Ebû Nasr Mansûr b. Ali b. Irâk¹⁰⁹ benim adıma aşağıdaki kitapları yazmıştır:

1- Kitâbuhû fi's-Sumût. 2- Kitâbuhû fi İlleti Tasnifi't-Ta'dîl I'nde Ashâbi's-Sind-Hind. 3- Kitâbuhû fi Tashîhi Kitâbi İbrâhîm b. Sinân fi Tashîhi İhtilâfi'l-Kevâkibi'l-Ul-viyye. 4- Risâltühû fi Berâhîne A'mâl Hubeş (Habeş) bi Cedveli't-Takvîm. 5- Risâletühû fi Tashîhi mâ vaka'a li Ebî Ca'fer el-Hâzin mine's-Sehv fi Zici's-Safâih. 6-

108) Burada Bîrûnî, muhtemelen 170 ayı, 12'ye bölüp seneyi hesaplayarak 14 yıla ulaşmaktadır.

109) Bîrûnî'nin Hocasıdır. Bkz. *İslam Bilim Tarihi*, Ed. Raşid Rüşdi, 79.

Risâletühû fî Mücâzâti Devâiri's-Sümût fî'l-Uturlâb. 7- Risâletühû fî Cedveli'd-Dekâik. 8- Risâletühû fî'l-Berâhîn alâ Ameli Muhammed b. es-Sebbâh fî İmtihâni's-Şems. 9- Risâletühû fî'd-Devâiri'lletfî tehuddu's-Sâatu'z-Zemâniyyât. 10- Risâletühû fî'l-Burhân alâ Ameli Habeş (Hubeş) fî Metâli'i's-Semt fî Zicîhî. 11- Risâletühû fî Ma'rifeti'l-Kisâ'l-Felekiyye bi Tarîkin ğayri Tariki'n-Nisbeti'l-Müellefeti. 12- Risâletühû fî Halli Şühhe Aradat fîs-Sâlisete Aşara min Kitâbi'l-Usûl.

Ebû Sehl İsâ b. Yahyâ el-Mesîhî'nin Benim Adımla Yazdıkları:

1- Kitâbuhû fî Mebâdi'il-Hendese. 2- Kitâbuhû fî Rusûmi'l-Harekât fî'l-Eşyâ Zevâti'l-Vad'. 3- Kitâbuhû fî Sükûni'l-Ard ev Hareketihâ. 4- Kitâbuhû fî't-Tevassut beyne Aristoteles ve Calînos fî'l-Muharriki'l-Evvel. 5- Risâletühû fî Delâleti'l-Lafzi alâ'l-Ma'nâ. 6- Risâletühû fî Sebebi Bedri Eyyâmi'l-Acûz. 7- Risâletühû fî l'İleti't-Terbeti'lletfî Tüsta'melu fî Ahkâmi'n-Nucûm. 8- Risâletühû fî Suhbeti Âdâbi'l-Mulûk. 9- Risâletühû fî Kavânîni's-Sînâa. 10- Risâletühû fî Düstûri'l-Hatt. 11- Risâletühû fî'l-Ġazeliyyâti's-Şemsiyye. 12- Risâletühû en-Nercisiyye.

Ebû Alî el-Hasen b. Alî el-Cîlî'nin Benim İsmimle Yazdıkları:

1- er-Risâletü'l-Muanvene bi men ve an. Bunlardan hangisini ne kadar istediğini ve böylece hangisini sana yaklaştıracığımı ve hangisini uzaklaştıracığımı bana bildirirmen için sana yanımda olan kitapları arzettim. Selamlar.

Üstadın "Fihrist" adıyla bilinen risâlesi bitti.